

Ахақәитра, аәиара лас, мышхәыбазара

Аиҳабыратә программа

2018 – 2020

Дүхынгәы, 2018

Алагалажәа

2012 шықеса инаркны, аплан ағы иарбаз ареформақәа рымбағара ала, Қырттәыла аихабыра хықәкыс ирымоуп адемократиеси, иара убас аиашареи, ахақәитреи, азинеиқарареи, азакәан аихајареи, ауағытәйеса изинкәа патурықтәреи, ахатера аламкысыреи, зых иақәитү абизнеси, ихыңшым азбареи амедиеси, аполитика иадхәалам аполициеси, аттареи, амедицинатә цхыраара аиура алшареи рышьата ала адемократиатә хәынтыкка аргылара.

Азбара ахақәитреи азинхъаратә органқәа русушьеи иреибүу европатәи стандартқәа иаха ирзааигәахарцаз, амедиа ахыңшымреи агәаанагара аарғышра ахақәитреи аикәыршәареи, Қырттәыла атәйлауас цыпхъяжа аттара бзия аиуреи агәабзиарахъареи алшара итареи, ахәынтыккарратә социалтә программақәа реибүтәреи, аусуратә тып өңүкәа реиқәыршәареи ажарра апъирхреи азыхәан, Қырттәыла аихабыра активла аусура нарыгзойт.

Ахадаратә тәкы змоу хырхартакәас иаанхоит европатәи евроатлантикатәи қәыңшылара ашқа Қырттәыла аинтеграция наజеи, адемократиатә институтқәа рырғиареи рырғәбәареи, адемократия ихараку стандартқәеи аекономикатә азҳареи рыбжъара абаланс ахъчареи, аттара асектор ағы шытапкылатә реформа амбағареи, абизнес мачи абжъаратә бизнеси ридгылареи, анаплакреи алагамтатә бизнеси ацхыраара рытареи, адунеи аекономикатә система ашқа атәйла аинтеграции, илтшәароу имачу ахәынтыккарратә матзура реиқаареи.

Иаха ибәеахоит атәйла ашәартадареи аргион ағы Қырттәыла апозициақәеи. Евроидгылеи НАТОи рышқа Қырттәыла аинтеграция изку аусура нагжахоит, Евроидгылеи НАТОи рышқа аинтеграция апроцесс иаха итбаахоит. Адәнықатәи аполитикағы ахадаратә темас иқалоит импытахалоу аргионкәа рызхатцамра аполитикиеи, жәларбжъаратә еиғызара аәалархәра ала атәйла адеокупациеси. Апъсуаи ауағсааи рұны адиалоги аинаалареи апроцесс алагара изку аусура нагжахоит.

Атәйла аәиара иадхәаланы аихабыра ирымоу ахәағышырақәа

2018-2020 шықескәа рзы Қырттәыла аихабыра имбағырго ауснагжатәкәа акыраамтала атәйла асоциалтәи аекономикатәи аәиаразы ашьата ғәбәа иапъыртцароуп.

Абри ахықәкы анағзаразы, атәйла аәиара иадхәаланы аихабыра рхәағышырақәа шықәгылент абарт апринципқәа рышьата ала:

- акыртуа жәлар ртоурыхтә гәазыхәара атыхәанза анағзареи, европатәи евроатлантикатәи қәыңшылара ашқа Қырттәыла аинтеграция најеи. Европатәи евроатлантикатәи стандартқәа рұны агармонизация атакы ду амоуп асекторқәа зегы рөы, урт рыбжъара,

аекономикатә политикие, жәларбжъаратә хәаахәтреи, атара асистема ареформеи, атәыла аинституциатә ағиареи, ахыхъчаралшара аизырхареи рөы. Абри ахырхартала, «Ақыртуа гәахәтәй» акәғиара дүкәа рымоуп, аха арт акәғиаракәа иаха ирбәбәтәуп, иртбаатәуп. Аихабыра ахырхартакәа зегырыла шыатанкылатә аиновациатә реформақәа мәғәптигөйт. Зызбахәы ҳәоу ареформақәа ирылтшәаны, атәыла аиуеит атәылауаң цыпхъаза, атаацәара цыпхъаза ахырхагара ду рзаазгаша аекономикатә модель. Абри зегыры абзоурала, абарра аитатәреи аекономикатә тагылазааша аибұтәреи ҳалшоит. Аамтакала, инагжакоит адемократиатә институтқәа рырәниареи рырбәбәреи апроцесс;

- аихабыра маң аконцепция. Атәылағы еиқекаатәуп илтшәароу имачу абиурократия – аартызаара ихаракжоу стандартқәа рыла аус зуа аихабыратә институтқәа, урт рзы ауаажәлларратәи аинституциатәи хылапшра мәғәптигөйт, антикоррупциатә ганахъалагы;
- атәреи, ағари аиновациеи. Атара бзиес амотивацияи змоу, анаплакра иазәлымхай, зылшаралқәа ирықәгәйде ағар роуп алтшәа хада ҳзаазгаша, урт роуп иәниаау аиновациатә економикатә змоу ахәынтыккарапқәа рыгәта Қырттәыла изыргылаша. Убрі ақынты, атара асистемағы шыатанкылатә реформа амәптигареи, ари аус аинвестициа ду алаттареи ахадаратә тәкы анашьазаауеит;
- ауаси уи иеичаҳареи - еснагъ иқан, иқоуп, егъаанхоит аихабыра русура зызку ахадаратә принципны. Убрі ақынты, ағазышәарақәеи аинициативақәеи зегыры ауаси, уи ихақәитреи иахатыри рыхъчареи изкызаауеит.

Еиқәпхъазоу апринципқәа рышьата ала имәптигахо ареформақәа рыбзоурала, Қырттәыла альтернатива змам тәылас иқалоит апсуааи ауапшсааи ҳашыцәа рыхынхәразы.

1. Адәнықатәи аполитикеи, ашәартадареи, атәылахъчареи

1.1 Адәнықатәи аполитика

Аихабыра имфапырго адәнықатәи аполитика хықәкыс иамазаауеит ақыртуа жәлар ртоурыхтә гәазыхәара анағзареи **европатәи евроатлантикатәи қәыпышылара ашқа Қырттәыла аинтеграции.**

Евроеидгыла ашқа аинтеграция наза амзызла, аихабыра рхы иадырхәоит Евроеидгылақны аусеицура амеханизмқәа зегъы. Евроеидгыла ашқа аинтеграция аусхәапұштә нарығзойт амбатә хсаала ашьата ала, уи аконкреттә хырхартакәеи ахадаратә пыжәарақәеи ихәақәтданы, евроинтеграция апроцесс асистемаркrei, аиштагылареи, аартызаареи еикәннаршәоит.

Амбатә хсаала инақәыршәаны, Қырттәыла аихабыра:

- хапжылақагы лтшәарала инарығзойт ассоциация иазку аикәшахатра, зых иақәитү ахәаахәтратә қәыпышылара акомпонент уахъ иналатданы. Абри ауп Қырттәылеи Евроеидгылеи реизықазаашьақәа азинтә шьатас ирымоу, ари апроцесс ала иазпхъагәатоуп ахырхартакәа раңа рыла европатәи стандартқәа ирышьашәаланы имфапысуа амодернизациеи атрансформации апроцесс;
- аконкреттә уснагжатәкәа мәапжахоит ашәартадареи ахыхъчареи аусхккәа рөы Евроеидгылақны аусеицура артбаразы;
- аконкреттә уснагжатәкәа мәапжыргойт Евроеидгылақны асектортә интеграция амзызла, уи абзоурала, атәыла, Евроеидгыла асектортә нормақәеи аполитикеи иаҳа ирзааигәахоит;
- ақыртуа закәанпұцара Евроеидгыла азакәанпұцара ақны ашьашәалазаара анализ мәапжыргойт ҳапжылақа иқататәу ашьяғақәа рхәақәтцаразы;
- инагжахоит „Мрагыларатә партниорра“ ахәақәа иртагжаны икоу алшарақәа лтшәарала рхархәара, урт рыбжъара «Мрагыларатә партниорра 20 лтшәа 2020 шықәсанж» адокумент ала иазпхъагәатоу ахықәккәа рынагжара.

Аамтакала, аихабыра, Евроеидгылеи Евроеидгыла иалоу атәылақәеи ржны аполитикатә диалог анағзара иазәлымхауп европатәи аинтеграция аганахъала Қырттәыла иамоу ахықәккәа рынаграразы; иара убас, аихабыра еикәдыршәоит Шенгентәи ақәыпышылара

атәйлақәа рұкны авизадатә режим лтшәарала ахархәара, ари арежим абзоурала, ҳтәйлауаа аимадарақәа рытбаразы алшара өңд роут.

НATO ашқа аинтеграция наңа Қырттәыла аиҳабыра имәпдүргө адәнықатәи ашәартадаратәи политика ахадаратә ҳасабтәуп, атәла ашәартадара арбәбәреи атышәынтылалара арғиареи аикәрышәара иацхраауа афакторқәа иреиуп. Қырттәыла иатаху зегы қанаткоит 2008 шықәсатәи НATO асаммит ағы алианс алахәылацәа ирыдыркылаз азбара нагжахарқаз, урт ишырызбаз ала, «Қырттәыла НATO иалалоит». Қырттәыла инанагзоит НATO ашқа аинтеграиазы ахадаратә инструментқәа – ашықестәи амилаттә программеи, НATO - Қырттәылатәи акомиссиеси, Нато - Қырттәылатәи апакет наңеи лтшәарала рхархәара, атәла аиҳабыра қәғиарала имәпдүргөйт адемократия ағиареи ахыхъчаралшара арбәбәреи ирызку ареформақәа.

Алианс алаларазы ағазықатца амзызла, уажәазы икоу аполитикатәи апрактикатәи инструментқәа рхархәара ала аусура нарыгжоит:

- максималла рхы иадырхәоит НATO ақны аполитикатә диалог аформат - НATO - Қырттәылатәи акомиссия;
- апрактикатә усеицура аганахъала, НATO - Қырттәылатәи апакет наңа лтшәарала ахархәара нарыгжоит, уи хықәкыс иамоуп атәла ахыхъчаратә лшарақәа рырғиареи алианс ашьашәалазаара аибұтәреи, абри зегы Қырттәыла иацхрааует алианс алалара апроцесс ағы. Амшын еикәа ашәартадара арбәбәара ахырхартала алинас ақны аусеицура дырбәбәоит;
- Қырттәыла ҳақхыақагы алианс азы акрызтазкәа партниорхойт жәларбжъаратә шәартадара арбәбәара аус ағы, иара убас, ҳақхыақагы инарыгжоит зылшрақәа бәбәоу апартниор истатус ала ианашью алшарақәа рхархәара, уи адагы, активла аусеицура нарыгжоит НATO Апарламенттә Ассамблеиақны.

Европатәи евроатлантикатәи интеграция ахырхартала құхыақацара аикәрышәаразы, ақыртуа аган рактивтә усура абзоурала, 2018 шықәсатәи Бриусселтәи асаммит ағы акрызтазкәа аполитикатәи апрактикатәи азбарақәа рыдыркылент. Қырттәыла аиҳабыра рхы иадыртаз альхықәрақәа зегы қәғиарала инарыгжеит. Лымкаала, асаммит ахәақәа иртагжаны, Қырттәыла, зығазара ҳараку аформат аиғылара иалахәын, Амшын еикәа ашәартадара аикәрышәарағы Қырттәыла алахәызаара иазку апрактикатә азбара рыдыркылент, иара убас, Қырттәыла икоу апгресс ишақетоу еиғыш иарбан НATO имәпдүнаго «иаарту ашәқәа рполитика» аконтекст ағы. Абарт азбарақәа рынагжара абзоурала, Қырттәыла иаҳа алианс

иазааигәхоит.

Европатәи евроатлантикатәи структурақәа рахь интеграция амзызла, ахадаратә адәнықатәи политикатә пыжәроуп **Қырттәыла жәларбжъаратә азхаттара змоу ақәақәа ркымсреи ахыпшымра арбәбәареи**, атәла адеокупациеи, атакырадгылтә акзаара аиташыақырыгылареи, абри зегъы атынчмса мацарада ауп ишықало.

Қырттәыла аихабыра аусура нарығзойт Урыстәылатәи афедерация ала жәларбжъаратә пұхықерақәа, урт рыйжъара, Евроидгыла абжыацәажәара ала 2008 шықса нанхәа 12 рзы амца аанкылара иазкны аганқәа еицрыдыркылаз аикәшахатрагыы анагжара аикәыршәареи ари апроцесс ағы жәларбжъаратә алахәызаара аизырхареи азыхәан.

Қырттәыла ҳаңхыақагы Женеватәи жәларбжъаратә еиңәажәарақәа активла ирылахәхоит, ари аформат атакы ду амоуп Евроидгылеи, ЕАРи, Аусеицури ашәартадареи реиқаареи рұқынты аицхантәағзәеи Америка аәалархәреи ала Қырттәылеи Урыстәылеи ирыбжьюу аимак аконтекст ағы ашәартадаратәи агуманитартәи проблемақәа рызбаразы.

Аихабыра ирылшо зегъы қартсоит Урыстәылатәи афедерация ала амч ахархәамразы аңхықәра ашықәырббәеи анагжареи, импытцахалоу арегионқәа рөы ашәартадара жәларбжъаратә механизмкәа раңғтареи, ахтәацәа шәартада рыхынхәреи ухәа, аиңәажәарақәа рөы ахадаратә тақы змоу азтцаарақәа рөы апрогресс қаларцаз.

Хышызыштыра ында амазааует Қырттәыла - Урыстәылатәи аимак аескалация апревенциеи, иара убас, Қырттәыла импытцахалоу арегионқәа рөы ашәартадареи ауасытәысса изинкәа рыхычареи аикәыршәаразы жәларбжъаратә уаажәллара реидкылара азтцаара.

Апартниор тәйлақәеи жәларбжъаратә аиқаарақәеи рыхыраара амобилизация амзызла, ҳаңхыақагы жәларбжъаратә еиңәизара еиңқараада аинформациярыттоит Қырттәыла импытцахалоу арегионқәа рөы атагылазаашьеи атынчратә политика ахәақәа иртәгзаны Қырттәыла аихабыра имәнжырго ауснагжатәкәеи ирызкны. Активла аусура нарығзойт импытцахалоу атакырадгылқәа рөы ауасытәысса изинкәа рыхычара жәларбжъаратә механизмкәа раңғтара аикәыршәаразы.

Аихабыра аусура нарығзойт Евроидгыла анаңшратә миссия амандат Қырттәыла импытцахалоу атакырадгылқәа рөы алартәара аикәыршәаразы.

Қырттәыла аихабыра ҳаңхыақагы активла аусура нарығзойт жәларбжъаратә аренәөи импытцахалоу арегионқәа рхыпшымра азхатцамра аполитика арбәбәара амзызла. Иқалар зылшо ашәартакәа превенциеи ари азтцаара иадхәалоу азакәандаратә хтысқәакрықәөйтреи ахырхартала активтә усурға нагжакоит.

Атынчмбала аимак атыпқөтәра аполитика ахәақәа иртәгжаны, хшығзыштыра үйда үйлемсаауеит аибашьреи аиқөшаратә цәахәақәеи үймешала еиңәыхарахаз ауаапсыра реинаалареи үргәреибагара аиташъяқәыргылареи иазку Қырттәыла аихабыра ринициатива өңдү «Еиңү апбейш азы ашъаңа» анаңзареи, аибашьреи аиқөшаратә цәахәақәеи үймешала еиңәыхарахаз ауаапсыра реинаалареи үргәреибагара аиташъяқәыргылареи иазку аконкреттә проекткәа үйнагжареи, аиқөшаратә цәахәа нақ-аақ ахәаахәттра ацхраареи, аимак амшала азарал зауз ауаа реичаҳареи, урт рсоциал-економикатәи ргуманитартәи тәгылазаашъа аибұтәреи, еиуеиңшым асервисқәа үйла реикәыршәареи, аттара бзия аиура алшара үтәреи. Абри зегъы нагжахойт жәлартә дипломатиеи азеиңш интерескәа үышыата ала аусеицури ала. Адәнықатәи аполитика ахәақәа иртәгжаны иқәгылоу ахықәккәа үйнагжаразы ахархәара үйлемсаауеит Ә-гандлатәи аганрацәалатәи дипломатия амеханизмкәа.

Ә-гандлатәи адипломатия ахәақәа иртәгжаны:

Инагжахойт, иара убас, иаха итбаахойт Қырттәыла апартниор хада, Еиду Америкатә Штатқәа рұкны астратегиатә усеицура. Лымкаала, ҳара хықәккыс иҳамоуп:

- Америка - Қырттәылатәи астратегиатә партниорра ахартия акомиссия ахәақәа иртәгжаны, ахадаратә тәкы змоу ахырхартакәа инрықәыршәаны аусеицура артбаара;
- Америка ахатарнакратә палатеи Сенати рөы Қырттәыла иамоу адғылара ғәбәа ахъчареи аизырхареи Қырттәыла иазку акрызтазкәа азбарақәеи, азакәәнпәтаратә актқәеи, арезолиуциақәеи, ахәамтақәеи үйдкылара ала;
- Атәылахъчареи ашәартадареи аусхккәа рөы Америкақны аусеицура артбаара Қырттәыла ахыхъчаралшареи арбъярмчәа ринституциатә аәниареи амзызла;
- Ә-гандлатәи ахәаахәттратәи аинвестициатәи еизықазаашъяқәа рхырхартала аусура анатжара ахәаахәтреи аинвестициақәеи ирызку зығаңжара хараку адиялог (HTLID) ахәақәа иртәгжаны, зхы иақәиту ахәаахәттра алшара ахәаңшра амзызлагы.

Атакы үйда амазаауеит Мраташәаратә Европа атәылақәа рұкны Ә-гандлатәи партниорра астратегиатә ағаражаранжа аштыхреи, ишапу еиңш Қырттәыла иадғыло европатәи атәылақәа рұкны аизықазаашъяқәа үрбәбәареи үртбаареи.

Инагжахоит арегионалтә тышәйнтәалара ацхраареи арегион ағы абаланс зызу аполитика амбағареи апроцесс.

Арационалтә, деескалациатә политика ахәақәа иртәгжаны, Урыстәылатәи афедерациәны ахәаахәттра-економикатәи, акультуратәи, ажәларқәа рыбжъаратәи аимадарақәа рырбәбәара нарыгжоит.

Ааигәтә Мрагылареи, Африкатә аконтиненти, Латинтәи Америкеи, Карибтәи амшын абассеин арегиони ртәылақәа рәкны ө-ганклатәи ағаңзарақны иаха итбаахоит аполитикатәи, аекономикатәи, акультуратәи, иара убас, егырт асектортәи аикәшахатра-азинтә еизықазаашъақәа.

Азиен аokeанқәеи ртәылақәа рәкны ө-ганклатәи аганрацәалатәи форматқәа рәы аусеицура иаха ибәбәахоит. Аихабыра хәпхъяқагы аусура нарыгжоит Ацентртәи Мрагылара - аладатәи Азия ахәынтықаррақәа рәкны уажәтәи аизықазаашъақәа рырбәбәареи, аусеицурағы икоу адинаника бзия ағиареи азыхәан.

Аганрацәалатә дипломатия

Адәнықатәи аполитикағы атакы ду амоуп жәларбжъаратә аиәкаарақәа (ЕАР, Аусеицури ашәартадареи рзы европатәи аиәкаара, Европа ахейлак) рылахәызаареи атәыла амилаттә интерескәа ирышьашәалоу аполитика адғылареи амбағареи, иара убас, жәларбжъаратә аиәкаарақәеи урт ирытканакәа аинститутқәеи рәкны активтә усеицури, рапхъя иргыланы, атәыла ағнұтқа имбағысуа демократиятә реформақәа рықәеңиара аикәышәареи, ауасытәысса изинқәа рырбәбәареи, ақыртуа - аурыс аимак атынчмфала атыпқәттареи апроцесс ағы жәларбжъаратә аиәкаарақәа рылахәызаареи, имптыңахалоу арегионқәа рәы ауасытәысса изинқәа рыхъчара жәларбжъаратә механизмкәа рапттара аикәышәареи, ахтәацәа шәартада рыхынхәра ацхраареи ахырхартала. Иара убас, активла аусура нарыгжоит жәларбжъаратә аиәкаарақәа рәы Қырттәыла атәылауаа рхатарнакра аизхырхара ахырхарталагы.

Қырттәыла аихабыра хәпхъяқагы активла аусура нарыгжоит жәларбжъаратә аиәкаарақәа рхәақәа иртәгжаны Урыстәыла - Қырттәылатәи аимак азтаара актуалра ацәымжырц азыхәан.

Ауасытәысса изинқәа рыхъчара ЕАР ахейлак ианалаз аамтазы (2016-2018), Қырттәыла аихабыра, излауаз ала абри аформат рхы иадырхәйт имптыңахалоу атакырадгылкәа рәы

аясфытәйсә аизинкәа рганахъала икоу атагылазаашьи уақа икоу азинелагарақәеи ирызкну аинформация алартәаразы.

2019-2020 шыққасынан рзы Қырттәыла Европа ахеилак ахантәафы тәылас ижалоит. Аихабыра иатаху зегбы қартоит ахантәафра аплан қәғиарала аиқөршәареи анагжареи азыхәан.

Хаңхыақагыы инагжахоит Адемократиеи аекономикатә ағиареи реиқаара - ҚУАМ ахәаакәа иртәгжаны арегионалтә ҭакы змоу аусеицура артбаара апроцесс. Араптәи ахәынтықарракәа рлига (League of Arab States), Персиатә азыбжъахала атәылақәа русеицура ахеилак (GCC), Африкатә еидгыла (Afrca Union) ухәа, арегионалтә аиқаарақәа ркны аизықазаашьакәа рыртбаара апроцесс нагжахоит. Иара убас, аусеицура дыртбаауеит Мрагылара - мраташәаратә Азия амилатқәа рассоциации (ASEAN), Франкофония жәларбжъаратә аиқаараи (OIF), португалбызшәатә тәылақәа реиқызареи (CPLP), егырт жәларбжъаратә аиқаарақәеи ркны.

Қырттәыла ауаапсыра атәыла адәнықатәи ахырхарта иаҳа агәра ганы иадгыларц азыхәан, адәнықатәи аполитикағы икоу ағыжәаракәа рынагжаразы зда Җынышәа икам атагылазаашьакәа иреиуп аихабыра имғағырго ауснагжатәкәа ирыдхәаланы **активтә стратегиатә коммуникация**, Қырттәыла европатәи евроатлантикатәи интеграция уажәазы иамоу адгылара бәйәа ахъчара амзызла:

- инагжахоит ауаапсыра рзы антимраташәаратә пропаганда аныппа апревенциии аиттәреи, ари ахықәкы анагжаразы аконкреттә уснагжатәкәа мәғағахоит, уртрыла иазпъхъагәатоуп аконтрпропаганда амғағара;
- имғағахоит активтә информациатә кампания, уи хыққыс амазаауеит Қырттәыла ауаапсыра ииашоу, инартбаау, аобиективтә информация рытара Евроеидгылеи НАТОи рахъ европатәи евроатлантикатәи интеграция апроцесс иадхәалоу ахасабтәкәеи алшарақәеи, иара убас, атәылағы имғағыроу имғағыргараны икоуи ареформақәеи ирызкны;
- инагжахоит атәылауафратә сектор ақны азеипш өазышәара акоординация азура иазку аусеицура;
- инагжахоит астратегиатә коммуникация аструктуратә акқәа ркны, Евроеидгылеи НАТОи, урт ирылоу ахәынтықарракәеи ркны активтә усеицура.

Итышәйнтәлоу, ақултуда үйде змоу, хаамтазтәи, адемократият тәйла ахасабла Қырттәыла ахъзарбәе разы, иаха илахөыххойт ақултудатә дипломатия. Үйдәлә аизгәтахойт европатәи ақултудатә қәыпшылараңы Қырттәыла атыңы хаамтазтәи жәларбжыаратә күлтүрдатә процесскә рөы атәла алхәзырааре.

Қырттәыла адәнікәтәи аполиткиаңы айырмаша змоу аздаарақәи иреиуп иаку, ибәеу, айырмадыл ақны аимадара бәе змоу **адиаспора ағиара ацхраара**. Ари ахықәкы аның айырмады, адиаспора ақны абри абыза аимадара шыңырыгылатәуп, ганкахъала ҳаицтәылауаа ахъынтыкка алшарақәи рхархәара алшара рызташа, егни аганахъала, ахъынтыккарратә интерескәи лтцшәарала рымғаңтара еиқәзырышәаша.

Атәла аихабыра аицтәылауаи адиаспоратә аиекаарақәи ирыцхрааует азеиңш интерескәи рымғаңтара, амилаттә үйде аицтәылауаи акултудатә рыхъчаре, адиаспоратә еиекаарақәи русура қәениарала амғаңтара, ахъынтыккарратәи ихъынтыккарратәими жәларбжыаратә аиекаарақәи аицтәылауаа иахынхо атәлақәи рұны аусеицуруе ағы.

Аихабыра рұнында хшыңзыштыра үйде роуеит Қырттәыла асоциал-економикатә ағиара апроцесс ағы адиаспора алхәзырааре ахъаанырцә инхо Қырттәыла атәлауаа рымғадылахъ ахъынхәраңы ацхыраара рытари аизку аздаарақәа.

2016 шыңызасы Қырттәыла иартаз Левильтәи анадел аиташыңырыгылары апроцесс иалагоит, ҳапхъақа уи акыртуа күлтүрдатәи арккаратәи хыттыртас иқарттара.

Ахъаанырцә инхо Қырттәыла атәлауаа рзинкәи рзакәантә интерескәи рыхъчара амзызла:

- итбаахоит аконсультә усупа аореал;
- иахәтоу астандартқәи рыла аконсултрақәи реибытаре, аконсультә матзура бзиес аоперативтә аконсультә ахъчареи аиқәзырышәразы аусупа нагжахоит;
- Қырттәыла атәлауаа рхы иақәитнү аитатра ахъылшаша аореал артбааре, ахъаанырцә ачыда ҭагылазаша аан ахъаанырцә икоу аицтәылауа зыңшра қамтакәи ацхыраара рытари амзызла, иашьашәалоу азинтә механизмкәи ралартәразы аконкремтә шыңақәи қартдоит.

1.2 Атәла ахъхчаралшара арбәеара

Уажәазы икоу агидилтә проблемақәи аизпұхыагәетаны, Қырттәыла ибәеу ақәптаратә алшарақәи амазароуп. Ахиазааре, атқырадылтә хыхчаре, ажәылара

аанкылареи ирызку аҳасабтәкәа ынагжаразы иатахуп итышәйтәалоу, агәыртқәыли алшарақәеи змоу, ағада-атлантикатә алианс арбىйармчкәа ирышьашәалоу, амобилтә бىйармчкәа. Ас еиңш икоу арбىйармчкәа ықазаара ауп ашәартта аанкылара еиқәзыршәаша.

Қырттәыла арбىйармчкәа рхадаратә зкызаара - атәыла ахъчара ауп, ари ахықәкү ахәақәа иртәгжаны, хшығызыштыра ышда аиуеит атакырадгылтә хыхъчара аикәзыршәара. Иара убас, Қырттәыла, алианс иалоу ахәйтқаррақәа ирывагыланы, ҳаңхъяқагы жәларбжъаратә миссиақәа рөы атерроризм ағагылареи адунеи ашәартадара аикәзыршәареи нанагжоит. Иара убас, арбىйармчкәа, атәыла ағнұтқа ағасбаратә ыңғареи атехногентә кризискәеи раан атәылауафратә напхара ирыңхрааует.

Абарт аҳасабтәкәа ынагжаразы, еиқәзыршәоуп атәылахъчара астратегиатә ағиара адокументи аитакра аплани, уи ала иазпхъагәтоуп 2020 шықесанжа атәылахъчара асистема/арбىйармчкәа рәниара иазку имачымкәа ауснагжатәкәа ыымбағара. Абарт ауснагжатәкәа ағада-атлантикатә алианс ала имбапгоу атәылахъчаратә политикеи ашәартта аанкылара аполитикеи ирышьашәалоуп, итышәйтәалоу ақәпәразы ихиоу, егъырт аусбартакәа ирывагыланы, ашәартта аанкылара аҳасабтәкәа ынагжара зылшо арбىйармчкәа ықазаара еиқәзыршәаша атәылахъчаратә система ашықәзыргылара ауп изызку.

Абри зегзы иазпхъагәтаны, Қырттәыла аихабыра, амилаттә тәйлахъчаратә система арғиара апроцесс ағы, зыпшра қамтакәа лтшәарала инарыгжоит «атоталтә хыхъчара» аконцепция, Уи ала иазпхъагәтоуп арратә, иара убас, атәылауафратә хыхъчареи, асоциал-экономикатәи, аинфраструктуратәи, аинформация - психологиятәи аусхккәа рзы еиқәшақтарала апланқәа реикәзыршәареи ышықәзырбәзәареи, аусбартабжъаратә координация зызу ашығақәа ықаттареи. «Атоталтә хыхъчара» - арбىйармчкәеи ауаажәлари ртагылазаашьеи, ағагылағ иеғагыларазы ахиазаареи еиқәзыршәо хархәагоуп, атәыла арратәи, аекономикатәи, аинфраструктуратәи потенциал ахархәара ала атәыла ағапхъа иқәгылоу ашәартакәа еитңнатәеит.

Астратегиатә партниор хада, Америка ацхыраара ала, ҳаңхъяқагы инарыгжоит Қырттәыла ахыхъчаразы ахиазаара апрограмма (GDPR) амбапғара, уи ахәақәа иртәгжаны, 2020 шықесанжа, атакырадгылтә хыхъчара апринципи ақәша маңкәа ртактикеи ала еиқәзыршәаны еибыртоит арбىйармчкәа ашықатә баталионкәа. Ари апрограмма атакы ду амоуп арбىйармчкәа ыхиазаара аизырхареи ринституциатә ағиареи азыхәан.

Иахәтоу хшығыштыра амазаауеит аинцьныртә лшарақәа рырбәбәара азтаара. Инагжахоит азкызаара чыда змоу амчқәеи, аҳаиртә хыхъчареи, аҳаир-транспорттәи, акәылзұғыгатәи, ађшыхәаратәи, артиллериатәи, анапхгаратаратәи, ахылаңшратәи, аимадаратәи, акомпүтертәи системақәа рылшарақәеи, акибершәартадареи астратегиатә коммуникацияқәеи аусхккәеи амилаттә гвардиеси рейтакреи илтшәароу мұыс рықаттареи.

Хаамтазтәи ахәарақәа иазпұхъагәатаны, инагжахоит арратә атара аусхкы – аофицарцәеи асержантцәеи разықаттара асегмент аинституционализациеи алианс астандартқәа ирықәшәаратәи ақаттареи. НАТО - Қырттәылатәи арратә азықатарақәеи ахәшъаратареи ацентр (JTEC) ағиара абзоурала, ахыхъчаратә система ахәшъара атара алшарақәа иаха итбаахоит, «Апартниорра аишьашәалазаара аинициатива» (Partnership Interoperability Initiative) амбаптігара иацхраауеит. Азеңш арратә центр ағиара анеғстәи афазағы агадаратә тақы зауа ахырхартакәа иреиуп «Жәларбжъаратә маниовр ақаңдан икариератә курс» ашықәыргылара, уи абзоурала, Қырттәыла арбұйармчқәа рхатарнакцәа инарывағыланы, апартниор тәылақәа рофицарцәагы разықаттара ҳалшоит.

Иара убас, ақәпжаратә азықаттаратә центр (CTC) аусушьеи, алагамтатә ақәпжаратә азықаттареи адоктринақәеи рцентр ағиареи апроцесс мөлдігесеит НАТО астандартқәа иазпұхъагәатаны.

Алианс алахәезаара ғәбәа (Enhanced Forward Presence) иазпұхъагәатаны, «алогистика ашықәс» ахәақәа иртәгжаны, абригадақәа ртактикатә гәыпжәа иаамтаны, еиңкөараада алогистикатә адгылара рytара амзызла, ҳаңхъақагы инагжахоит атәйлахъчара алогистика аусхкы аитағиара.

Уи адагы, имбаптігахоит НАТО - Қырттәылатәи апакет наја (SNGP) ала иазпұхъагәатоу аинициативақәа римплементация, уи ахәақәа иртәгжаны, ғ-ганклатәи иара убас аганрацәалатәи аформатқәа рхархәара ала, алианс ақынты илтшәароу ацхыраара аиура абзоурала, ари аусхкы ағы НАТО астандартқәа еиқәыршәазаауеит. Атакы чыда анашвоуп акибершәартадареи астратегиатә коммуникацияқәеи рырғиара азтаара.

Атоталтә хыхъчара апринцип иазпұхъагәатаны, ҳаңхъақагы инагжахоит аттерористтә хыхъчара аҳасабтәкәа рынагжаразы икоу алшарақәа рырғиара апроцесс. Уи ала иазпұхъагәатоуп арратә резервтә ақәшакәа разықаттара, уи ађышәаратә проект иалагоит 2018 шыққасы.

Атәйла ахыхъчара аикәыршәара апроцесс ағы ауаағсыра рылахәезаара ахырхартала, инагжахоит ашколқәа рәы аинформациятә кампанияқәа рымбаптігара, уи ала

иазпъхъагәтоуп атәыла ахыхъчара иазкны аәар рыхдырра аштыхра. Иара убас, ари апроцесс ала иазпъхъагәтоуп хаталатәи ақешақәеи, министрра еиуеипъшым аилазаашьатә акқәеи, аусбартакәеи ртаара. Абышәаратә проект ахасаб ала, школқәак алхны, ртаратә программа иаларгалоит атәылахъчареи арратә уси ирызкны ихиаалоуamatәар. Апроект ақәениара аиур, ҳаңхъақа уи иаха инартбааны иаладыртәоит.

Амилаттә хыхъчара ахәарақәеи, ышадала атоталтә хыхъчара апринципкәеи иазпъхъагәатаны, атакы ду амоуп атәылахъчара аусхкы аәы аусбартабжъаратә усеицури акоординацииеи реикәышәара. Убри ақынте:

инагжахоит иаку аихабыратә азнеишьеи акоординация амеханизмкәеи реибүтәра иазку ауснагжатәкәа рхәаакәтцаа аконцептуалтә ағажараөы «Амилаттә тәылахъчара астратегия 2020-2030» адокумент ашықәышәбәара ала, иара убас, уи ашьата ала аусбартатә ағажараөы зда пъсихәа икам ауснагжатәкәа рпланқәа (ахиазаара апланқәа) реикәышәареи рышықәышәбәареи.

Атәылахъчара аполитика аплан штырхуеит амилаттә, иара убас, аусбартатә ағажараөы еиқәышәоу аконцептуалтә документкәа рхархәара ала. Атәылахъчара алшарақәа рәниара апроцесс ацхраареи атышәынтәалара аикәышәареи амзызла, атәылахъчара министрра атәылахъчара ақыраамтатәи апланштыхра апроцесс ашқа иасуеит. Ақыраамтатәи апланштыхра апринцип ашқа аиасра абзоурала, атәылахъчара ахасабтәкәа ирзоушты аресурскәа оптималла рхархәареи ишықәышәргылоу абышәарақәа инрықәышәаны лтшәарала аресурскәа реизшареи рылшоит. Лымкаала:

- Қырттәыла аконституция аредакция өңд инақәышәаны, агармонизация апакет ахәақәа иртагжаны, атәылахъчара аусхкы еиқәышкаауа азакәанпъцаратәи азакәан иатсанакәа азинтәи акткәа ағжасхрақәа рылагалоуп. Урт рыла иазпъхъагәтоуп атәылахъчара министрра атәылауафратә офици атәылахъчаратә мкәеи (арбцъармчкәа) рфункциякәеи рзинмчкәеи реидыхреи, иара убас, азеипъш ахасабтәкәа рхәаакәтцаареи;
- хара имгакәа ирхианы ишықәедырбәеоит „Амилаттә хыхъчара астратегия - 2020-2030“, уи ала, жәашықәсатәи аперспективаөы арбцъармчкәа рстратегия ихәаакәтцаоит;
- атәылахъчара ахықәккәа ирзалху афинанстә ресурскәа ршоит „Бцъарла аибытара асистемақәа раахәара астратегия 2019-2025“-и атәылахъчара апрограммақәа рнапхгага ала ишықәышәргылоу априоритеткәеи инрықәышәаны, атәылахъчара абиуцьет иаанхоит атәыла ағнұтқатәи аалытқ наға ақынте 2%-тәи арбагаөы;

- атәйлахъчара алшарақәа ырғиара аганахъала, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реалархәра ала имбаптысу азеипш жәларбжъаратә азықатарақәа.

Акрызтазқәа ауснагжатәкәа мәдениеттә ойтты атәйлахъчара амиинистрреи ағылшындың көмекшесінде оның тәжірибелілігінен, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реалархәра ала имбаптысу азеипш жәларбжъаратә азықатарақәа.

- акәүлжылақәеи акәүлжылпәкәеи ырғиара атәйлахъчара амиинистрреи ағылшындың көмекшесінде оның тәжірибелілігінен, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реалархәра ала имбаптысу азеипш жәларбжъаратә азықатарақәа;
- акәүлжашына „Дидгори“ алшарақәа енбартәуеит, уи аимадара, амедицинатә, абылраңа оның көмекшесінде оның тәжірибелілігінен, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реалархәра ала имбаптысу азеипш жәларбжъаратә азықатарақәа;
- идырхиоит амца ахылапшра амодуль, иаңдахоит ацәкъара аарпышреи, аанкылареи, ашытаңа оның көмекшесінде оның тәжірибелілігінен, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реалархәра ала имбаптысу азеипш жәларбжъаратә азықатарақәа;
- идырхиоит амца ахылапшра амодуль, иаңдахоит ацәкъара аарпышреи, аанкылареи, ашытаңа оның көмекшесінде оның тәжірибелілігінен, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реалархәра ала имбаптысу азеипш жәларбжъаратә азықатарақәа;

GDRP аның тәсілдерінде, етапла иаңдахоит уи иаңдахоит ацәкъара аарпышреи, аанкылареи, ашытаңа оның көмекшесінде оның тәжірибелілігінен, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реалархәра ала имбаптысу азеипш жәларбжъаратә азықатарақәа.

Уи адагы, ҳаңжылақтың инарыгжоит атәйлахъчара амиининатә алшарақәа ырғиараи, иара убас, арбозармчылықтарында оның көмекшесінде оның тәжірибелілігінен, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реалархәра ала имбаптысу азеипш жәларбжъаратә азықатарақәа.

Хаңжылақтың инарыгжоит агендердегі айқарата аполитика амбаптареи, «Ахәсеи, атынчреи, ашәартадареи» захызы ЕАР ашәартадаратә хейлак арезолиуция ахәарақәа инрыққыларынан, Қырттәйла 2016 - 2017 шыққасқа рзтәи ауснагжатә план ағыны атапшылареи.

2. Шығармалықтар тәсілдерінде реформақәа

Атәйла ағиара иадхәаланы аихабыра ырғиара атәйлахъчара амиининатә алшарақәа зегінде оның көмекшесінде оның тәжірибелілігінен, атакы ышадаатлантикатә алианси апартниортә тәйлақәеи реформақәа ырғиара атапшылареи.

- аекономика аструктуратә аитакреи алтшәара аизырхареи, аконкуренция аганахъала

атэыла иамоу апъижәарақәа иназаны рхархәареи, убри иашьашәаланы аўтарра аитатәреи;

- зегы реиха ацхыраара зтаху ауаапъсыра ацхыраара рытара;
- апъсабарахъчаратә уснагжатәкәа рымғағареи аекологиатә тагылазаашьа аибътәреи.

Атэыла аекономикатә аёиара иадхәаланы аихабыра рполитика мғағахоит зхы иақәитү ацъармыкъа апринципкәа рышьата ала, уи аёы хазхаталатәи асектор ауп аекономика аёиара апроцесс аёы ахадаратә мчыс икоу. Аекономикатә азхара аикәрышәара инаваргыланы, аихабыра рзы атакы ду рымоуп аекономика ахатабзиара арбагақәагы. Аихабыра рекономикатә политика хықәкыс иамоуп акыршықәса рығунутқала атэыла аекономикаөы иқаз аструктуратә проблемақәа ртыпкәттареи, иара убас, хазхаталатәи асектор, чыдала анаплакра мачи абжъаратә наплакреи арёиареи, административтә ресурскәа рпотенциал иназаны ахархәареи, алтщәара аизырхареи, аинфраструктура арёиареи, иаарту анапхгара апринцип алартәареи.

Аинклиузивтә економикатә азхара – аихабыра рекономикатә политикаөы ахадаратә тказы змоу ахырхартақәа иреиуп, уи ала иазпхъагәатоуп аекономикатә аёиара апроцесс аёы ауаапъсыра зегырылахәйзаара.

Аихабыра хықәкыс ирымоуп аекономикатә азхара инаваргыланы, ауаа зегы еиқараны, аекономикатә лшарақәа рхархәара алшара рызташа, аўтарреи аусуртадареи еитказтәша амодель алартәара.

Аекономикатә азхара аикәрышәаралы, аихабыра рекономикатә политика иара убас хықәкыс иамазааует атэылашқа ишиашоу аинвестициақәа ралагалара, чыдала, ихараку атехнологияқәа ирызку ишиашоу атэым инвестициақәа рыдыпхъалара. Атэылаөы еиқәрышәазааует ас еипш икоу аинвестициақәа адзыпхъалаша атагылазаашьақәа.

Акыраамталатәи аекономикатә азхара ду аикәрышәара амзызла, аихабыра рекономикатә политика хықәкыс иамазааует атэыла аёиара апроцесс ашқа, излауа ала, аекономикатә факторкәа ралагалара.

2.1 Амакроекономикатә тышәынтәалара

Аихабыра рекономикатә политика амакроекономикатә тышәынтәалара ауп изызку, убри ауп аекономикатә аёиара шытас иамоу.

Афискалтә дисциплинеи, аусуртадара аитатәреи, ауал итышәынтәалоу ағаражарыкны ахъчареи, ахәкәа ртышәынтәалареи, амоанетатә политика ахыршымреи, сыйнәатәи апъхъязара

адефицит етапла аитатәреи, афинанстә сектор атышәйнтәлара ахъчареи ауп атәйла ақыраамтәти аекономикатә азхара шьатас иамоу.

Афискалтә хәақәа шьатас ирымазааует абарт апринципқәа:

- инагжаоит ахарцькәа роптимизация апроцесс. Зеичахара рылшо апъара апъыжәара змоу ахырхартакәа ирзыршоит, урт рыбжъара, атареи аинфраструктуратә проектқәеи;
- ихъчазааует абиуцьеттә дефицит арбага мачқәа;
- инагжаоит асоциалтә харцькәа реизырхара апроцесс. Атәанчаратә реформа афинансыркразы иатаху апъара еизыргойт;
- ағнүтқатәи аалың наңа ахырхартала аихабыра ирымоу ауал иаанхойт итышәйнтәлоу ағајарақны. Иара убас, ауал րгоит ақыраамтәти аекономикатә азхара иацхрааша аинвестициатә проектқәа апъара рзоуштразы.

Инагжахароуп атәйла ихыншым ареитинг аибътәра атенденциа. Қырттәыла аихабыра амбициатә хықәкы рымоуп акредиттә рейтинг аинвестициатә ағајара (**BBB-/Baa3**) ақынза аштыхра, уи абзоурала, идуу жэларбжъаратә инвестициатә фондқәа атәйла аинвестициақәа ралагалара рылшоит, атәйла зыхә мачу афинанстә ресурскәа аиуеит, хазхаталатәи асектор ақынтәгы. Зыжбахәы хәоу ахыкәкы анагжаразы, аихабыра идырмазеиуеит абжъаратә аөхәаразы иазпхъагәатоу астратегиеи ауснагжатәкәа рплани, убри иашьашәаланы, аихабыра аекономика иадхәлоу азбаракәа рыйыркылоит.

2.2 Ахъынтқарратә финансқәа рхылатъшра алтшәара

Илтшәароу афискалтә политика амбағаразы зда пъсихәа икам атагылазаашъяқәа иреиуп ахъынтқарратә финансқәа рхылатъшра илтшәароу, иаарту асистема аикәышәара. Атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы икатцу ашъаөақәа ақәөниара шырхылтцыз убартоуп атыхәтәантәи абиуцьет атцаарақәеи (*Open Budget Index*), Жэларбжъаратә авалиутатә фонд афискалтә аартызаара ахәшъаратареи, PEFA аметодология ахәшъаратаратә аҳасабрбеи рыла.

Аихабыра аусура иаөуп ағнүтқатәи афискалтә хылатъшреи анапхгаратареи алартәара ахырхартала, уи абзоурала, абиуцьеттә аиөкаарақәа рөы ииашоу, илтшәароу

анапхаратаралық система ашыққылареи абиуцьет аартызаара аикәышшәареи рылшоит.

Итышәынтылалу афискалтә политика ашыққыларалық идырөңүеит афискалтә пәндердә ихәаққызызда аномаққеи апроцедураққеи.

Алартқа аиуеит аинвестициатә проекткәе анатхара рытара иаку асистема, уи аинвестициатә проекткәеи урт ирзоушыту апъареи рылтшәара еикәнаршәоит.

Активла аусура нарыгзойт афискалтә шәартакқа ахәшьара рытареи, урт раарпъшреи, рхылапъшреи ахырхартала. Уажәазы икоу апъыхыққа аныз рзура апроцесс нарыгзойт.

Аихабыра идырмазеиуеит аихабыратә уал ахылапъшра астратегия. Аул ахылапъшра апроцесс хықәккыс иамоуп иатаху афинансқаа рыпъшаареи ахарцькәа рейттатәреи. Иара убас, аул ахылапъшра апроцесс аёы ахадаратә тәкы амоуп ахәынтылларатә финансстә қынадқаа ағнұтқатәи аңдармықыа ағиарагы. Ари апроцесс атәйлағы акапитал аңдармықыа ағиарада иацхраауеит.

2.3 Аусуртала аикәышшәара

Аихабыра рекономикатә политикағы ахадаратә хықәккәа иреиуп ауаапъсыра аусуртала реикәышшәареи аконкуренциалшара аизырхареи. Аусуртадара - аинклиузивтә ағиарада иацхагоу афакторкәа иреиуп. Аңдаус аңдармықыағы икоу адисбаланси аусуртала аикәышшәара аструктуреи аганахъала имачымкәа апроблемақәа икоуп, урт рызбара мариам.

Аусуртала аикәышшәара апроцесс ахыпъхъязаратәи ахатабзиаратәи арбагақәа рейттәразы имәнапъхоит аңара ареформа. Ареформа абзоурала, ауасытәсынан тә капитал арғиарада халшоит. Иара убас, адғылара бәбәа аиуеит азанааттә ағиарада апроцесссты, уи аусуратә мчы аконкуренциалшара аизырхареи аңдаус аңдармықыазы ахиазаара аибътәреи иацхраауеит.

Аусуртадара аитатәреи аусуратә тыпқәа рейттәразы ахырхартала илтшәароу аекономикатә политика амбаапъгара амзызла, аңдаус аңдармықыа шытанкылатә анализ мәнапъхоит. Аусуртада иаштыу ауаапъсыреи аусуратасаңыздаирыкъара акоординация бәбәа еикәышшәазаауеит, уи аңдаус аңдармықыа аихышәашшәара аизырхара иацхраауеит. Аусуртада иаштыу ауаапъсыра ахәынтылларда ақынты аинвестициатә цхыраара роуеит азанаат алхреи, азықаттареи, аитазықаттареи аганахъала. Ахәынтылларда аусуратасаңыздаирыкъилоит азанааттә аитазықаттара апроцесс алахәызаара аёы.

2.4 Абизнеслагылаазаара

Абизнес ақацара амариара (**Doing Business**) ареитинг ағы атәйла адунеи ағы 9-тәи атып ғааннакылоит, абарт иазхатқоу ақәениарақәа рфонағ, аихабыра ҳаңхъақагыы абизнеслагылаазаара аибұтәреи анаплакра ағиареи иазку ареформақәа мөағыргоит. Лымкаала:

- ихъчазааует ахатәра азин аламкысра апринцип;
- имазеины, хара имгакәа ауаажәлар ирызцәйрыргоит Қырттәыла азеиңш азбаратә системағы акоммерциатә палатақәа реиқаара иазку ареформа апроект. Апалатақәа акоммерциатәи ашәахтәи аимакқәа реилыргара иазкызааует – ареформа иалтшәаны ақырза иазхааует акоммерциатәи ашәахтәи аимакқәа реилыргара аан аиашајбара ахатабзиареи аласреи;
- ашәахтә система атыпжантәи аалытқ атыжъра иаха иазыманшәалахоит. Лымкаала, анатуралтә ашхи ахш аалытқи иацтоу ахәпсса азы ашәахтә ақынтә ихақәитыртәуеит. Иара убас, иацтоу ахәпсазы ашәахтә ақынтә ихақәитыртәуеит афармацептикатә ааглыхырта ала итыжъу афармацептикатә аалытгы. Убри абзоурала, аимпорттә аалытқ иамаз ағыжәара еитқхоит;
- амультилиаттә еилахәырақәа Қырттәылағ арегионалтә оғисқәа раартрағы ирыцхрааша ашәахтә режим чыда ағыцахоит;
- активра змам ашәахтәшәағәцәа 2013 шықәса ажырныхәа 1-нәа ирымаз ашәахтә уалқәа рыхәирхоит;
- аусура нагжахоит Қырттәыла ашәахтәи ахазалтәи закәанпәттера Евроеидгыла адирективақәа рұнны агармонизация амзызла;
- идырмазеиуеит иаха имариоу ииашоу апқаракәа рышбақәыргылара иацхрааша ашәахтәи ахазалтәи закәанеидкылақәа;
- ахашәалахәы азы ашәахтә ареформа иалтшәаны, хазхаталатәи асектор 2020 шықәсанжә иазаанхоит инақәыршәаны, 2 миллиардк лари, уи абзоурала, аинвестициақәа рацәахоит, аекономикатә ағиара аласра иацлоит, жәанызықъла аусуратә тып өңілкәа раптәтара алшара цәйтцуеит. Аихабыра имәғыргоит иацтоу ахәпсазы ашәахтә автоматла архынхәра ареформа. Уи иалтшәаны, алартәара аиуеит иацтоу ахәпсазы ашәахтә автоматла архынхәра арежим, уи абизнеслагылаазаара аибұтәра иацхрааует. 2018-2020 шықәскәа рзы абизнес иазыхынхәуеит 1,5 миллиард лари. 2018 шықәсазы

абизнес изыхынхөхьеит 200 миллион лари еиханы. 2020 шықеса антәамтана, ашәахтә хашәалақәа зегы, шьатанкыла ипъсахны, аликовидтә активс ижартоит;

- алартәара ду роует арыщетәи ҳаамтазтәи атехнологиақәа, уи абзоурала, ганкахъала, абизнес алшара аиуеит ҳаамтатәи илтшәароу аматзура ахархәаразы, егыи аганахъала, ашәахтәкәа ршәара атәцара ашәарта аитатәреи ииашоу ашәахтә напхгареи еикәнаршәоит;
- аиновациатә ашәахтә напхгара асистема ала изпъхагәтоуп автоматтәи ашәахтә напхгара асистема алартәара. Зымсағгара ргәи иту ареформа абзоурала, акыр еитхоит ашәахтә напхгара ахъантара абизнес субиекткәа рзы, иара убас, ахашәалаштә матцуразы. Блокчейн атехнологиақәа рәниара зызбахәы ҳөу асистема лтшәарала алартәара алшара ҳнатоит;
- алартәара аиуеит иаку ашәахтә документ, уи абзоурала, ашәахтәшәафцәа ашәахтә орган ағы аимадара рзымириахоит;
- ҳаамтазтәи ахәарақәа инрықәыршәаны, ареформақәа мөапъисуеит аргылареи, аенерголтшәареи, атранспорти, атуризми аусхккәа рөй;
- амч аиуеит Евроeidгыла иреибүу апрактика иашьашәалоу аңдармыкъа ахылапъшратә система, уи аңдармыкъағы ишәартам ахархәаратә аалыт әкәзаара еикәнаршәоит.
- инагжахоит аиновациатәи атехнологиатәи аинвестициатә проекткәа рыйгылара апроцесс;
- иаха еибъхоит уажәазы икоу онлайнсерсқәа, аяа ахәынтыккәа реестр амилаттә агентрашқа имнейкуа, аелектронтә хархәага ала аилахәыра арегистрации, иара убас, уажәазы икоу адиррақәа рыйсахреи рыйшоит;
- ирезидентым ахаекәа Қырттәылаө онлайн регистрация иахысыр рыйшоит. Зызбахәы ҳөу апроцесс абзоурала, атәым тәылауа Қырттәыла имаазакуа, Қырттәыла аелектронтә резидентцәас әкалареи, ақыртуа банккәа рөй ахыпъхъазара аартреи, Қырттәыла иалартәоу азинчыдатә режим ахархәареи рыйшоит;
- аихабыреи Амилаттә банки ирласу агъара ахшәаара асистема алартәара иацхрааеит. Зызбахәы ҳөу асистема атакы ду амоуп аекономикатә лтшәареи аекономикатә азхареи, афинансстә ексклиузивреи азыхәан, иара убас, уи абзоурала, абизнес әкәцара апроцесс иаха имриахоит. Аамтакала, ари асистема аекономикатә политика мөапъызго аорганкәа алшара рнатоит аекономикатә азхара иазку ауснагзатәкәа иаха лтшәарала рымсағгаразы;
- ашәаралымшара аус аилыргара иадхәалоу апроцедурақәа реибүтәразы имбағахоит ашәаралымшара асистема ареформа. Ареформа ала изпъхагәтоуп анаплакратә, иара

- убас, атэылауафратә ашәаралымшара аитатәра. Анаплакқәа реиташъақәыргыларазы иаҳа алшара цәыртцеит, акретиторцәа рзинкәеи азакәантә интерескәеи рыхъчаразы иаҳа агарантиакәа қалоит;
- алартәара ду аиуеит арегулиация анырра ахәшьаратара (RIA) ахархәага, уи абзоурала, иқалар зылшо анырра цәгъя ацәцара алшара ҳауеит;
 - идырмазеиуеит „Анаплакқәа ирызку“ азакәан өңд апроект, уи аәы иарбаҳоит Евроеидгыла ақны ассоциация иазку аиқәшахатра ала иазпұхъагәатоу арегулиациакәа, убри абзоурала, Қырттәыла акорпорациатә зин иазку Евроеидгыла азакәанпәтцара иазааигәахоит;
 - еиқәыршәазаауеит ахәынтқарратәи хазхаталатәи асекторкәа рыбжъара адиалоги аусеицури ыртбаареи, аинституциатә ағажарақны аплатформа активла аусуреи, еиңжыраада адиалог амғағареи. Адиалог амеханизм хазхаталатәи асектори аихабыреи рыбжъара агәреибагара аизырхареи апрогноз ақатцара ахырқало алагылазаара аиқәыршәареи иацхраауеит;
 - аконкуренттә бизнес лагылазаара аиқәыршәара амзызла, ахәынтқарра, ажәи ихыншымкуа аусуреи ағиареи алшара змоу аекономикатә усхккәа етапла ирылтцеит. Ибәбәахоит аконкуренция зылшо аусхккәа ироуа ахәынтқарратә үшін, атыпәнтәи ааглыхра аизырхареи аексорттә потенциал артбаареи ахырхартала;
 - имғағоу аекономикатә реформақәа рпотенциал наја аутилизация амзызла, алартәара аиуеит ареформақәа рмониторинг асистема, уи ареформақәа рымғағара ашътахъ ахәшьаратара амғағара илтшәароу амеханизм ауп.

2.5 Жәларбжъаратә рейтингкәа

Асистематә реформақәа қәеиарала, лтшәарала рымғағара абзоурала, авторитеттә жәларбжъаратә рейтингкәа рөы Қырттәыла апозициакәа еиңхеит. Атыхәтәантәи аамтазы, атәыла, зеиңшқамлаң ақәеиара ауит аекономикатә хақәитреи, абизнес ақатцареи, акоррупция ақамзаареи, ихыншым ажбаратә системеи, аихабыра раартызаареи, егырт зтакы дуу ахырхартакәеи рөы. Абри зегы, ареформатор тәыла аҳасабла, Қырттәыла ахъз аштыхра иацхраауеит.

Аихабыра хықәкыс ирымоуп Қырттәыла, иреиңбу жәларбжъаратә рейтингкәа рөы, рапхъятәи жәа-тәылак реиқәыпхъаја иалаларатәи ақатцара. Аихабыра активла

инарыгжоит ареформақәа рымсағара, жәларбжыратә рейтингқәа рөы атэйла апозициакәа реибтәра амзызла еикәдышшәоит иашьашәалоу астратегиес ауснагжатәкәа рплани. Зызбахәы хәоу аплан анағзара аихбыратә политика алтшәара аизырхара иацхраауеит, ауаажәлар рмышхәыбазара аизырхареи ироуа ақәфиарақәа жәларбжыратә рейтингқәа рөы рырбареи еикәнаршәоит.

Аихбыратә органқәа зегы, ареформақәа ирызку аинициативақәа рцәыргара аан, цқя итыртаауеит абарт аитакрақәа жәларбжыратә рейтингқәа рөы Қырттәыла апозициакәа рзы ныррас ироуа, анефс, иашьашәалоу анализ ашьата ала, иашьашәалоу азбара рыдыркылоит.

2.1 Аналакра мачи абжъаратә наплакреи адгылара

Аихбыра рекономикатә политика инақәыршәаны, аналакра мачи абжъаратә наплакреи аекономикатә азхареи аусуртала аикәыршәареи азы ахадаратә мчыс иқаларцаз, абарт аусхккәа рыдгылара иазку ауснагжатәкәа иаҳа итбаахоит.

Абизнес мачи абжъаратә бизнеси ағиара аганахъала атакы ду амоуп афинансқәа рыпъшаара аманшәалара иацхрааша ағың җархәагақәа рәниара, урт аекономикағи икоу ацъармықыятә проблемақәа рызбара иазкуп. Лымкаала, абизнес иазымхо аикәыршәара иахылтыз апъкракәа реитатәра, арт апъкракәа абизнес кредитқәа ршара иапъирхагоуп. Абри ахықәкы анағзаразы, афинансстә институтқәа рактивтә алахәызаареи иреибүу жәларбжыратә ағышәа ахархәареи ала, ихиааланы иаладыртцоит акредиттә гарантиятә механизми иашьашәалоу азинтә принципқәа, убри абзоурала, абизнес мачи абжъаратә бизнеси афинансқәа раиура рзымирахойт, иара убас, ари апроцесс аекономика адекредитреи, аналакра маңқәеи абжъаратә наплакракәеи рликвидра аибәтәреи, аусуратә тыңқәа реизырхареи, аинклиузија аекономикатә азхареи иацхраауеит.

Убри ақынты, атакы чыда анашьюуп «Қырттәыла аналакра мачи абжъаратә наплакреи ағиара астратегия 2016 – 2020 шықескәа рзы»-и иашьашәалоу ауснагжатәкәа рплани, уи ала иазпъхъагәтоуп аналакра мачи абжъаратә наплакреи ағиара аганахъала атэйлағы икоу проблемақәа рызбара иацхрааша ауснагжатәкәа рымсағара. Зызбахәы хәоу астратегия лтшәарала анағзара аналакра мачи абжъаратә наплакреи рәниареи, реизырхареи, рконкуренциалшара аизырхареи, афинансқәа раиуреи иацхраауеит.

Агентра «Иқатта Қырттәылағ» ҳаңхъақагы активла инанагжоит атыпқантәи аалыт арғиареи, аекспорт ацхраареи, аинвестициакәа рыдырхъалара ахырхартала аусуреи.

Иара убас, активла инарыгжоит аексорттә потенциал змоу аилахәырақәа рыйгылара, аексорт ағиара иазку еиуеиңшым аинструментқәа рхархәара ала.

Абизнес мачи абжъаратә бизнеси адгылара амзызла, ацхыраара ду аиуеит асектортәи аңсазаратәи адач иалахәу аилахәарақәа ркластерқәа рырғиара, уи аиновациақәеи, адырреи, аңышшәеи рғиара иацхрааует, абизнес мачи абжъаратә бизнеси рпродуктивреи рконкуренциалшареи азнархәаует.

Аңсазара акомплекстә даң ашъақәыргылара зда Ҧсыхәа иѣкам акрызтазкуа тагылазаашьоуп аексорт адиверсификациазы.

Анаплакра мачи абжъаратә наплакреи знапы алаку ауаапұсыра рыйгылара амзызла, Қырттәыла аиновациақәеи атехнологиақәеи рагентрағы инагжахоит афинансқәа рыпшашаара аманшәалара акомпонент – аицфинансыркра агрантқәа рытара.

Абизнес мачи абжъаратә бизнеси ағиара аганахъала атакы ду амоуп афинансқәа рыпшашаара аманшәалара иацхрааша а෇ңш хархәагақәа рғиара, урт аекономикағи икоу аңдармыкъатә проблемақәа рызбара иазкуп. Лымкаала, абизнес иазымхо аикәышшәара иахылттыз аңкракәа реиттатәра, арт аңкракәа абизнес кредитқәа ршара иаңырхагоуп. Абри ахықәкы инагжаралы, афинанстә институтқәа рактивтә алахәызаареи иреиңү жәларбжъаратә аңышшәа ахархәареи ала, ихиааланы иаладыртқоит акредиттә гарантиятә механизми иашшашәалоу азинтә принципқәеи, убри абзоурала, абизнес мачи абжъаратә бизнеси афинансқәа раиура рзымирахоит, иара убас, ари апроцесс аекономика адекредитреи, анаплакра маңәкеи абжъаратә наплакракәеи рликвидра аибеттереи, аусуратә тыңқәа реизырхареи, аинклиуизтә аекономикатә азхареи иацхрааует.

Аексорттә потенциал аутилизация наја азыхәан, хазхаталатәи асектор активтә алахәызаара ала, алартқәара роуеит аексорт аңғаңсатә механизмкәа, уи абзоурала, аексорт мөаңызго аилахәырақәа а෇ңш хырхартала рнаплакқәа рырғиареи аексорттә ұбармыкъа өыңкәа рхархәареи рылшоит. Зызбахәы ҳәоу амеханизмкәа ралартқәара аекономика адиверсификация иацхрааует, адәнықатәи ашокқәа ре аңыхъчара аганахъала атәйла алшарақәа азнархәаует.

Абизнес мач адгылара амзызла, Ҧхынгәи 1 инаркны, амч аиуеит абизнес мач азы зеиңшкемлаң азинчыдатә ашәахтә режим, уи ала иазъхъагәатоуп анаплакра мач азы аминималтә шәахтәкәа рышъақәыргылара. Абизнес мач азы ахашәалахәы азы ашәахтә хәынтә еитхоит - 50% ақынты 10%-нәа.

Аекономикатә реформақәа

2.1.1 Акапитал аңдармыкъа ареформа

Атәылаңы зәниара ҳараку аңырмықъа ақазаара иаанагоит абанктә кредитреи, иара убас, аилахәырақә ақыраамтатәи афинанс тә ресурсқә арыпшааразы алшаралқә арзекөйршәареи. Акапитал аңырмықъа, адакредитация маңарағ акәымкәа, ахашәалахәы лтшәарала аизшара апроцесс ағыны аконкуренттә лагылазаара иапънатсоит.

Убри иалтшәаны, ағиара змоу, иаарту акапитал аңырмықъа итышәынталоу аекономикатә азхареи ауаапъсыра рыпстазаша аибүтәреи иацхрааует.

Амилаттә банки аихабыреи, жәларбжъратә экспертизарылахәызаара ала, еиқәдиршәеит акапитал аңырмықъа ағиара аконцепция.

2.1.2 Атәанчаратә реформа

Аихабыра имбаңырго атәанчаратә реформа хықәкыс иамоуп хазхаталатәи аизгаратә атәанчаратә системашқа аиасра. Ареформа, атәанчара ицо ауаа рыпстазаша аибүтәреи уажәтәи асоциалтә система афискалтә ҭагылазааша ахъчареи иазкуп.

Иара убас, хазхаталатәи аизгаратә атәанчаратә система аекономикатә азхареи, иара убас, атыпъантәи акапитал аңырмықъа ағиареи иацхрааует.

2.1.3 Ахъынтықарра - хазхаталатәи партниорра асистема ағиареи ахъынтықарратә инвестициақәа рхылапшреи

Атәыла аекономика ағиареи инвестициақәа рыдыпхъалареи ахъынтықарреи хазхаталатәи асектори рпартниоррағы ахадаратә тақы змоу афакторқәа иреиуп. Зыңбахәы ҳәоу асистема лтшәарала ахархәара амзызла, аихабыра, ирмазеини ашықәйрбәзәразы апарламент иаларгалеит ахъынтықарратәи хазхаталатәи асекторқәа русеицура иазку азакәан, уи 2018 шықеса пүхынгәы 1 азы амч аиуит.

Зымәхак дуу аинфраструктуратә проекткәа рынагзаразы афинанс тә ресурсқәа раңданы атахуп, убри ақынты, ас еипш икоу аусеицура аформа атәылашқа инвестициақәа рыдыпхъалара иацхрааует.

2.1.4 Атакпхықәратә кредитра ареформа

Атакпхықәратә кредитра асистема атакы ду амоуп асоциалтә ганахъала атәылаңы итышәынталоу, алтшәа зхылтща аекономикатә лагылазаара аикәйршәаразы. Ауалраңа - абарра зхыленаая, зегы реиха алартәара змоу факторуп. Уи, ганкахъала, ауаа рхы иадырхәар ирылшо рхашәалахәы еитсанатәуеит, егы аганахъала, проблемақәа змоу ауаа аекономикатә пүстазаара аәалархәра алшара рымам. Лассы-лассы, ас еипш икоу атагылазаашағы, ахархәағ изинкәа еилагоуп.

Атакпхықератे кредитра илақеу астандарт аекономикате азхара иапырхагоуп. Ауалрацәа акрызтазкуа проблемоуп амакроекономикате тышәынтәларалы.

Аихабыра зымбаптара ргөи итоу ареформа атәилаңы ишъакәнаргылароуп атакпхықерате кредитра астандарт харакы. Уи абзоурала, атакпхықерате кредитра амеханизмкәа русура бзия анырра бзия аиуеит амакроекономикате тышәынтәларалеи, акредиттә реитингкәеи рзы.

2.1.5 Ларизация

Хаңхыақа ларизация апроцесс адгылареи амилаттә валиута ахь агәрагара аизырхареи - аструктурате ганахьала аекономика ағиара иацхраауеит, убри ақынты, аекономикате политикағы ахадарате тақы змоу компонентуп. Ихараку ларизация апроцесс аан астимулиациате макроекономикате политика амбаңтара уадафуп, уи алтцшәлареи аманшәлареи еитхойт. Уи адагы, аиғареитныпсахларате курс ае еитакра ақынты ихъчам ауаапсыра рзы ларизация, авалиутате шәартакәа ахылтцеит.

Аихабыра иңдерілген ларизация акомплекте программа еңкәйршәоуп ажъааптыңтә инструменткәа рәниареи, амилаттә валиута ахь агәрагара аизырхареи, шәартакәа реизшареи, амилаттә валиута аднаңхьалара аизырхара иацхрааша ауснагжатәкәеи рышьата ала. Ларизация аплан ахәақәа иртәгжаны қәғиарала имбаңгую ауснагжатәкәа рышьтахь, хымпәда инагжаттәоуп адолларизация иахылтца ашәартакәа реитатәреи амилаттә валиута адыпхьалара аизырхареи.

Идуу, атехнологиақәа ртрансфер иаңку ишиашоу атәым инвестициақәа
рыдыпхьалара

Уадзыпхьалаша аинвестициате лагылазаареи абизнес тағылазаашькақәеи рыбозурала, атәым инвесторцәа иаҳа-иаҳа Қырттәыла иаңғымхареит. Ари афакт шьакәдирбәбәйт иаҳа-иаҳа зхыпхьајара раңаахо атәым инвестициақәа. Ахәынты, ареалтә сектор ашқа, ихараку атехнология аусхки аттареи атехнологиақәеи ртрансфери аинвестициақәа аланаңтароуп, уи атакы ду амоуп, избанзар апродуктивра ағајара шытнахареит, аекспорт цөя иахылтца аекономикате азхара аекселерация иацхраауеит.

Атакы чыда амоуп акапиталрацәа зтаху аусхккәа рөи ишиашоу атәым инвестициақәа

рыдыпхьалареи, Қырттәылаң идуу анаплакрате акқәа риагара ацхраареи. Ихараку атехнологиақәеи адырреи рышьата ала анаплакрате усхкы ағиаразы адырра шьатас измоу аматцура атахуп.

2.1.6 Аиндустриализация

Зхатабзира хараку, атехнологиақәа ралартәара иацхрааша аинвестициақәа рыдыпхълара – атәыла аиндустриатә ағиара иацхрауа афакторқәа иреиуп. Атәыла аиндустриатә ағиара амзызла, Қырттәыла аихабыра, атәыла ағендерпешратә ұрыжәарақәа раарпешра амзызла, асистематә анализ амбаңгара еиқәдышрәоит, уи абзоурала, аиндустриатә усхкқәа рыбжъара иаарпешко аўыжәара иашвашәланы, аконкреттә ұрыжәара змоу аусхкқәа рәниара иацхрауеит, абри зегы аекономика аструктура аибұтәреи, адиверсификация азхареи, аекспорт аизырхареи иацхрауеит. Атәылағы аиндустриатә усхкқәа рәниара ауаа аусуртала реикәйрәшәара иацхрауеит, аинклиузивтә азхареи хазхаталатәи асектор аконкуренциалшара аибұтәреи ала атәылағы ағарра аитатәразы ахадаратә факторуп.

2.2 Қырттәыла - арегионалтә центрүп

Атәыла ақыраамтатәи аекономикатә ағиаразы атқакы ду амоуп Қырттәыла ахархәара жәларбжъаратә инвестициатә, акоммуникациатә, атранспорттә, аллогистикатә, аенергетикатә, атехнологиятә, аттаратә, атуристтә, афинансстә потенциал инжаны хархәара атәыла ағнұнұћқа, иара убас, аргионалтә ағаңзара ағғы. Уи атәыла атранспорт логистика сектор аконкуренциалшара ағиареи аекспорт аизырхареи, иаха ирацәаны атәым инвестициақәа рыдыпхъалареи, атәылағы ҳаамтазтәи атехнологиақәеи аиновациақәеи ралартәареи, жәларбжъаратә экономикатә процесскәа рөы атәыла алахәзызаареи иацхрауеит.

Қырттәыла азеипш азбарақәа рөы ишьяқәғылоу арбитраж иадғыло азбратә система абзоурала, 2017 шықәсазы, Жәларбжъаратә ахәаахәтратә палата арбитражтә азбара (ICC) ақны аиғәцәажәарақәа мөбаңган. 2019 шықәса алагамтазы аиғәцәажәарақәа ихыркәшахоит аусеицура амеморандум анапатцағра ала, уи хықәкыс иамоуп арбитражтә аимакқәа рыхәаңшра аганаахъала, Қырттәыла аргионалтә центрс ашықәыргылара. Хшығзыштыра ыңда амазауеит Қырттәыла ахәаахәтратә палатағы икоу Қырттәыла жәларбжъаратә арбитражтә центр ағира азтаара.

Қырттәылазы атқакы ду амоуп Қырттәыла иалсны ицо аенергокорридорқәа ҳаңхъақа иаха рырғиара азтаара. Активла аусура нагзатәуп Қырттәыла иалсны ицо атранспорттә корридор аидарақәа рхыпхъјара аизырхареи, ағың транспорттә корридорқәа реиқаареи рырғиареи азы.

Анаклиатәи иңаулоу амшынта бабәаза аргылара иалагахъеит, уи абзоурала, Қырттәыла атранспорттә потенциал акырға иазхауеит, аргион ағы атәыла ароль иаҳа ибәбәахоит, алогистикатә центрны иқалоит.

Атранспорттә система еиғартәуеит, ари ахықәкы нарығзойт жәларбжъаратә стандартқәа ирықәнагоу атранспорттә инфраструктуреи, амультимодалтәи аинтермодалтәи аидарамғангарақәеи алогистикатә центркәеи рөниара ацхраара ала; аусура мөағысуеит Қарти Қәтешьи икоу ҳаамтазтәи алогистикатә центркәа рырөниара амзызла, уи алогистикатә сервискәа зегыъ кластерк ағы реидкылареи алогистикатә потенциал инағаны ахархәареи иацхраауеит. Иара убас, Қәтешь алогистикатә центр аргылара, Қәтештәи жәларбжъаратә хайрбаңәазағы аидаратә терминал ағиара иацхраауеит.

Қырттәыла агеографиятә тып ағыжәарақәа иазпхъагәатаны, атакы ду амоуп иақу атранспорттә система ашықәыргылареи атранзиттә потенциал инағаны ахархәареи. Қырттәыла аихабыра ари ахырхартала акрызтазкуа ашығақәа қартцахъеит.

Бақәа - Қарт - Карс аихамғатә проект ахыркәшара абзоурала, акыр имағхит Азиен Европеи рыбжъара аидара амғангаразы иатаху аамта.

Хаңхъақа атранспорт аусхкы ағиареи, аргионалтә центр аҳасабла Қырттәыла апотенциал ахархәареи азыхәан, Қырттәыла аихабыра активтә политика мөағыргоит, лымкаала:

- атранзиттә коридор аконкурентиалшара аизырхара амзызла, инагжахоит **жәларбжъаратә системашқа интеграции** аргионалтә усеицура аизырхареи. Еиуеиңшым атәылақәа рұкны аиғәзәажәрақәа мөағысуеит Қырттәыла иалсны ицо атранспорттә коридоркәеи амаршруткәеи реиқаареи рырөниареи ахырхартала (иаххәап, транскаспиатә жәларбжъаратә транспорттә маршрут «Абжъаратә коридор». Персиатә азыбжъахала - Амшынты еиқәа атранспорттә коридор, уб.егь.) ;
- иара убас, 2017 шықеса айттара 15 рзы рнапы зтарғыз «Атранзити атранспорттә усеицуруеи иазку» аикәшахатрақәа аганқәа ртакырадгылқәа рөы аидарақәеи апассаңырцәеи уадағрада рейтатцреи, атранзиттә мғангарақәа ирыдхәалоу хымпәадатәи административтә зтаарақәеи апроцедурақәеи рғармонизацияи рырмариареи иацхраауеит;
- атәылауағратә авиация аусхкы ағы адғылра аиуеит «Исаарту ажәған» аполитика, уи абзоурала, иаҳа ираңаңы авиаилахәырақәа акыртуа авиацъармыкъа иалалоит, ишиташоау ағыщ авиаҳырхартакәа еиқаахоит, ареисқәеи апассаңырцәеи рхыпхъязара иацлоит;
- Қырттәыла атранспорттә потенциал аизырхара амзызла, амшынта бабәазақәа зегыъ рөы, ахәйнәкарратә сервискәа зегыъ иақу онлайнплатформағы еидкылахоит.

Аиҳабыра қыдала рыхшығ азырштыуит Абырғынтә мөа өңдөр ахәақәа иртагжаны аинклиузивтә, конкуренттә, илтшәароу арегионалтә проеткәа рымсаңгара атранспорти аимадареи аенергетикеи рхырхартала.

2.3 Адәнықатәи ахәаахәтратә еизықазаашъақәа

Қырттәыла аиҳабыра рекономикатә политикағы ахадаратә принципқәа иреиуп жәларбжъаратә ахәаахәттра артбаара. Ари ахырхартала ақәөира дүкәа ҳамоуп. Қырттәыла - Евроеидгылатә ассоциирра аикәшашатра иузалымхуа ахәта, зхы иақәиту ахәаахәттратә қәыпшылара наңа иазку аикәшашатра адқылара абзоурала, ақыртуа экономикағы акрызтказкуа алшарақәа цәйртит аекпорт аизырхареи, инвестициақәа рыдырхъалареи, атәылағы апродуктира аизырхареи ахырхартала.

2018 шықеса латара акы инаркны амч аиуит Қырттәылеи Зхы иақәиту ахәаахәттра европатәи ассоциациеи (EFTA) рыбжъара зхы иақәиту ахәаахәттра иазку аикәшашатра. Қырттәылеи Китайтәи жәлартә республикеи рыбжъара зхы иақәиту ахәаахәттра иазку аикәшашатра амч аиуит 2018 шықеса ажырныңә 1 инаркны. 2018 шықеса рашәара 28 рзы, зхы иақәиту ахәаахәттра иазку аикәшашатра рыдыркылеит Китайтәи жәлартә республика административтә регион ында, Гонкрг ақны.

Аиғецәажәарақәа мөаңысуит Қырттәылеи Үйрөнгөлтәи ареспубликеи рыбжъара ақытанхамғатә аалыңт азы атарифқәа рлиберализациеи, зхы иақәиту ахәаахәттра иазку аикәшашатрағы аматцзура ала ахәаахәттра азгәатареи иазкны. Имазеиуп Индиақны зхы иақәиту ахәаахәттра иазку аикәшашатра адклара ахәтазаара иазку аттааракәа. Уажәазы аганқәа рыбжъара аиғецәажәарақәа мөаңысуит зхы иақәиту ахәаахәттра иазку аикәшашатразы аиғецәажәарақәа ралагара иазкны. Израиль ақны зхы иақәиту ахәаахәттра иазку аикәшашатра адқылара ахәтазаара аттааара иазку амеморандум рнапы аттарғыт 2018 шықеса латара 10 рзы.

2018 шықеса латарамзазы имәпдігін Америкақны зхы иақәиту ахәаахәттра аикәшашатра адқылара ахәтазаара иазку аттааракәа. 2018 шықеса Әлемнеге азы Қырттәыла иатаараны икоуп Британия ду аделегация, ари авизит Әғанклатәи зхы иақәиту ахәаахәттра аикәшашатра адқылара иазкны аконкреттә ажәалагалақәа рылацәажәара иазкуп.

Активла аусура иаңуп азыбжъахалағ икоу араптәи ахәынтаррақәа (GCC) рұнды зхы иақәиту ахәаахәттратә аикәшашатразы аиғецәажәарақәа ралагаразы. Иара убас, аекпорт аренаразы, Қырттәыла, ҳаңхыақагы инанагжоит арегион ағы ахәаахәттра ағиара аполитика амбаңгара, убри иалтшәаны, ақыртуа наплакәцәа, апартниор тәйлакәа рұнды ахәаахәттра аан, аудағрақәа рызцәыртцуам. Алартәара аиуеит акоммерциатә атташе институт, уи Қырттәыла икоу иашшәалоу аусбартакәа рұнды

асистематә усеницуралар ала ахықәкүтә үйлесімдіктердің рөлін анықтауда аалытқаптады. Ақындар, инвесторлар, инициаторлар, тұрғындар және мемлекеттік органдардың қызметтерін анықтауда аалытқаптады.

2.4 Ақыпшыларате еиқаара

Ақыпшылар атакырадгылтә планштықтарда атэсінде итышөндеулердің анықтауда аалытқаптады. Ақыпшыларате еиқаара реформа ахәақәе иртагжаны еиқөршөздейттің атэсінде, автономиякәе, амунципалитеткәе, ркәпшыларате еиқаара аконцепциакәе, асхемақәе, апланқәе, ақалақықәе ахаблақәе ақытакәе ридгүлкәе рхархәареи реформа ихәақәыздо апланқәе. Ақыпшыларате еиқаара реформа ауасы ибзарате лагылазаара ииашаны апланштыхреи, ауааңызыреи аекономикате усихқәе абизнеси ринтескәе реихшыаалеи, атэсінде атуристтә потенциал ииашаны ахархәареи иацхраауеитж Қырттәылеи агәиларда икоу ахынтықаррақәе, иара убас, атэсінде арегионқәе ридгүлкәе атранспорттә аха ҳаамтазтәи ахәарақәа инрықөршөзаны апланштыхра иацхраауеит; аекономикатеи акультуратеи еизықазаашықәа рырбәбәареи ағың бизнес еизықазаашықәа ридгүлкәе рырғылареи, ашъахаракырате регионқәа атэсінде аекономикашқа иаҳа еиғыны ринтеграции, убри ала ауасы ридгестазаашьа аибұтәреи еиқөнаршөоит. Қырттәыла лтшәарала ахы анархеит атэсінде ағиара апотенциал, адунеи ахсаалағы Қырттәыла иаҳа ибәбәахоит аинвестициате ганахъла уадзыпхъало, ихъчоу, атранзиттә центр ахасабла.

2.5 Аинфраструктура ағиара

Аинфраструктура аибұтәра - Қырттәыла арегионқәа реформа, жәларбжъарате транзиттә проекткәе рөлі Қырттәыла алахәызаареи, аекономикате аиғиара ацхраареи азықтасаашьа итам тағылазаашьоуп.

Қырттәыла агеографиятә тыңи аимадамғанғага аганахъала есымша иазхая адинамикеи иазпхагәтанды, инагжашоит ағың магистральқәа ридгүларда апроцесс. Атэсінде зехынцъара идыргылоит жәларбжъарате атакы змоу атранзиттә магистральқәе арегионқәа еимыздо амфакәе.

Ари апроект абзоурала, арегион ағы Қырттәыла ароль иаҳа ибәбәахоит, атранзиттә центр ахасабла иаҳа атакы аиуеит. Ихыркәшашоит мрагылар - мраташәаралар автобан ахета хада аргыларате усурақәа. Убри иалтшәаны, Қырттәыла автомобилтә мәғақәа раҳа атранзиттә мәғангарашақәа рзы иаҳа иманшәалахоит, уи атэсінде атуризм ағиараи, ашъахаракырате регионқәа рзы ақытанхамса аитағиараи, арегионқәа реимадареи иацхраауеит.

Зхатабзиара ауаа **уахи-ени зхатабзиара ҳараку азыржетә ала реикәрышәара** Қырттәыла аихабыра рзы ахадаратә тәкы змоу ахасабтәкәа иреиуп. Абри ахықәкү етапла, анесстәи шықәсқәак рыбынукала инарыгзойт. 2020 шықәса антәамтanza, итегез 400 нызқыбык ауаапсыра уахи-ени азыржетә ала еикәрышәазааует.

Активла инарыгзойт **азылеикәрышәара-канализациатәи арыцқаралтәи аргыламтәкәа** рыргылареи рейташыақәрыгылареи иззү апроекткәа еиуенпүшм ақалақкәеи ақытакәеи рөи, ахәаа иапыну ақытакәагы уахъ инрылатданы.

Аңынхақәа рхылагышра апроцесс мөбапысуеит европатәи астандарткәа инрықәрышәаны, атәыла зехынцъара амуниципалтә цәйнхақәа реизгара асервискәа еибъхойт.

Атәыла **аинтернетизация апроект** ахәаакәа иртагзаны, арегионкәа рөи, иацданы идыргылоит зыласра дуу аоптикатә инфраструктура, уи абзоурала, атәыла ауаапсыра 85 назына амагистралтә оптикатә инфраструктура рхы иадырхәар рылшоит.

2.6 Асектортә экономикатә политика

2.6.1 Аенергетика

Қырттәыла аихабыра имбапырго аенергетикатә политикағы зегзы реиха ихадоу хырхартоуп атәыла аенергетикатә шәартадареи ахыпшымреи рхатабзиара аизырхареи, аимпорттә енергоресурскәа рхылыпшра етапла аитатәреи атыпъантәи енергоресурскәа рхархәареи амаршруткәа рдиверсификации ала.

Аенергетикатә политика лтшәарала амбапыгара амзызла:

- аенергетика асектор ашқа аинвестициақәа рыйыпхъалара амзызла еиекаахоит иаха иаарту иманшәалоу аинвестициатә лагылазаара;
- аусура нагзахоит атыпъантәи аенергоресурскәа хшыокрала рхархәара ала аимпорт азы ахыпшызаара аитатәра ахырхартала;
- аәиара аиуеит агази афымцеи шәартада рымғангареи реизшареи иззү асистема аптара иззү аинфраструктура. Агазла аикәрышәара аибътәра амзызла, иалагахъеит 210 - 280 млн. акубтә метр атајара зауа агазтәахырта апроект анатажара иалагахъеит;
- иацданы аресурскәа алышхуеит арегионкәа рөи ауаапсыра агазла реикәрышәаразы, уи абзоурала, 2020 шықәса антәамтазы, итегез 1,3 миллионбык абоненттә апсабаратә газ роует;

- хара имгакәа Қырттәыла, аргион ағы аенергетикатәи, атранспорттәи, ахәаахәтратә центрс иқаларцаз, аусура дыртбаауеит Қырттәыла атранзиттә роль арбәбәара ахырхартала. Аусура нагжакоит Қырттәылантә афымца аекспорт аизырхара ахырхартала;
- иаха еибъхоит, европатәи астандартқәа ирзааигәхоит аенергетика аусхкы азакәанпъцара; «Ассоциация иазку аикәшахатра» анапатсафреи, аамтакала, «Аенергетикатә аидцара» алахәзызаареи ала, Қырттәыла, раңхъязакәны, кавказтәи аргион ашқа ианагеит «Аенергетикатә аидцара» - Евроеидгылатә енергетикатә закәанпъцара;
- аенергетика асектор ағы имбапъгу ареформақәа ирылтшәаны, аенергетика иазку азакәан өңүц шъақәдүрбәбәоит, еиқаахоит афымцеи ағасбаратә гази рұзармықъа. Ареформақәа рымбапъгра иалтшәаны, аконкуренция адгылара ала, ауаапъсыра еибъқарада, зхатабзиара ҳараку, зыхә лақә афымца роует;
- ахәынтыкка, аттарадырра-техникатә прогресси аиновациакәа ралартәареи иацхраауеит;
- аусура нагжакоит аенергия ахархәара аганахъалагы, иара убас, еиуеипъшым ахырхартакәа рыла имбапъгахоит аенерголтшәаратә уснагжатәкәа. Уажәазы аихабыра ихиааланы ирымоуп аенерголтшәара иазку раңхъятәи амилаттә план, аусура мөбапъсуеит зеенітазкуа афымца амилаттә план аикәышәразы, идырмазеиуеит раңхъятәи азакәанпъцаратә документация зеенітазкуа афымцеи, иара убас, аенерголтшәареи ахырхартала.

2.6.2 Аргылара

Активла аусура иағуп аргылара аусхкы еиқызыкаауа алагылазаара аибътәразы. Қырттәыла апарламент аднакылеит Қырттәыла ақәыпъшылара апланштыхреи, архитектуратәи аргыларатәи усуреи ирызку азакәанеидкыла; «Ахыбрақәа ренерголтшәара иазку» азакәанпроект хара имгакәа апарламент иадаргалоит. Зығбахәы ҳәоу апроект адкылара аенергоресурсқәа хшығрала рхархәареи ахыбрақәа ренерголтшәара аизырхареи иацхраауеит.

Азакәан иацанакуа арегулиацыйа аус рыдулара иағуп, урт аргыларазы азин атареи, ахыбра-аргыларақәа ахархәаразы рыдкылареи, аргылара аиқаареи, ашәартадареи, архитекторцәеи аинцыныреаргылағацәеи асертификатқәа рытареи, егырт зтакы дуу азтаарақәеи иәхаақәыртсоит. Иара убас, ихиаалахоит аргыларатә матәахәкәа рхатабзиара иазку ахадаратә ахәарақәа рышықәғылареи арт аматәахәкәа ацъармықьашқа рцәыргареи иадхәалоу атехникатә регламентқәа. Абри зегзы атәылағы аргылара аганахъала итышәынтәалоу аинвестициатә лагылазаара аикәышәара иацхраауеит, аргыларатә сектор ағы аус зуа ауаа заанаты ихәақәтсоу апқарақәа рыла аус рур рылшоит.

2.6.3 Аекономика иатқа

Иахъатәи аамтазы аекономикатә азҳара апроблема атыпқетцаразы хымпъада алартқа ара аиуроуп азҳара иатқа ашқа зхы рху аекономикатә модель өңү, уи, иөңү атехнологиақәа рыла атәыла аекономикатә модернизация иацхрааует. Атәыла итышәынтәалоу аәниара аикәыршәара қалоит акомплектә азнеишъя мацарада. Ҳара ргәи ишаанаго ала, аекономика аганахъала зтакы дуу азбарақәа зегзы ҳадаҳылароуп аекономикатә ахәтазаара инақәыршәаны, аекологиатә алтшәара иазпъхъагәатаны. Абри ахықәкы анагзаразы, Қырттәыла аихабыра активла аусура нарыгжоит **аекономика иатқа** аәниара ахырхартала, избанзар азҳара иатқа адғылара, ақыраамтатәи аперспективаңы, абизнес ахарцьқәа рейтватәреи, абизнес аөңү хырхартакәа рәниареи иацхрааует. Аекономика иатқа алартқа ара апроцесс аөы, Қырттәыла аихабыра, аконкреттә инициативақәа рыла, аинвестиция иатқақәа ридыпъхъалареи, аекология аганахъала ицқьюу абылтәы ааглыхреи, аалытқ иатқа атыжъреи, атранспорт цкьеи итышәынтәалоу аекотуризми аекосистемақәеи рсервисқәа рырениареи, зеенітазкуа аенергия атајара аизырхареи, аенерголтшәара иазку ауснагзатәкәа рымбаңгареи, аөңү технологиақәа ралартқаареи, ацәйнхақәа реизгареи, цәйнхада ааглыхра адғылареи, аинновациатә “start up” иатқақәа рышьатакра азыргареи рылшоит. Қырттәыла аихабыра аусура иаңуп азҳара иатқа амилаттә стратегия ахияаларазы, уи идырмазеиует жәларбжъаратә аиекаарақәа рыхыраара ала еиқәыршәоу аекономика иатқа аполитика адокументи аекономикатә усеңиуреи аәниареи аиекаара (OECD) азҳара иатқа адекларация апринципқәеи рышьата ала. Интенсивла аусура мбаңысуеит хазхаталатәи асектор ақны, аресурслтшәаратә технологиақәеи ааглыхра цкьеи рзыргара иазку атехникатә тренингқәеи аекспертцәа рыйжъгарақәеи рыла. Аенерголтшәара аганахъала, аихабыра, аенерголтшәареи абзазаратә шықәыргыламтакәеи рмаркирра ихәақәызто асистема ашықәыргылара иаңуп. Зыбахәи хөоу ахықәккәа рынагжара апроцесс аөы, Қырттәыла, жәларбжъаратә аиекаарақәа рқынтә адғылара амоуп.

2.6.4 Апъсабарахъчареи ақытанхамәеи

Апъсабарахъчареи, уажәтәи уи атагылазаша ахъчареи, апъсабаратә ресурсқәа хшыңкрага рхархәареи, ақытанхамәа итышәынтәалоу аәниара инаваргыланы, акрызтазкуа ҳасабтәуп, Қырттәыла аихабыра рзы ахадаратә тказы змоу ахырхартакәа иреиуп. Ари азтцаара актуалтә тказы аиуит ахая аәапъсахра апроцесскәа ирыдхәаланы. Аклиматхшыңкрагатә ақытанхамәа аәниара ацхраара, аамтакала, еидхәалоу З ҳасабтәк рызбара иацхрааует, урт роуп: афатәаалытқ ашәартадара аикәыршәареи, ахая аәапъсахра аәанраалареи, ахая аәапъсахра апроцесс арпъсыеи

ацхраареи. Аихабыра халықаралықтың активла инарыгзот апбасабара ахъчареи ақытанхамда ағиареи аполитика амбағара, уи хыққыс иамазааует итышәйтәлоу изсыдоу алагылазаара аикәршәареи, **аекологиатә тәгылазаашь аибтәреи**, итышәйтәлоу ағиара апринцип ашыата ала агроалыттә сектор ағы аконкуренциалшара аизырхареи, зхатабзиара ҳараку аалыт атыжыра аизырхареи, афатәаалыт ашәартадара аикәршәареи, ақыта арғиареи.

Апбасабара ахъчара апроцесс активла иалахәйзароуп аихабыратә усбартакәа зегъы, иара убас, иәхынтықарратәым асектори, абизнессектори, атарадырратә гәыпкәеи, атәылауафратә уаажәларреи. Апбасабара ахъчара аусхы акомплектә, асекторрацәалатә қазшы ахъамоу ақынта, атәылағы **екоомбудсмен** иинститут апбасабара хәгәи итоуп. Екоомбудсмен иинститут, асекторкәа ropyжъра акрызтазкуа апбасабарахъчаратә зтцаарақәа рыхәапбашразы платформахоит, уи аихабыратә усбартакәеи, иара убас, абизнессектори, ауаажәлари рқынта агәрагара ду амазааует, апбасабара ахъчара азтцаарақәа рзы аихабыреи, ауаажәларреи, иазәлымхай аганкәеи активла русеицура еикәнаршәоит.

2017 шықеса инаркны амч аиуит автомашынақәа римпорт акциздә ашәахтә ақетара асистема өңд. Ашәахтә шыққылан уажәтәи автопарк арғыцра амзызла, апбасабарахъчаратә политика иазпхыагәатаны. Уи ала иазпхыагәатоуп апбасабара иапбашынагоу автомашынақәа иаҳа идуу ашәахтә рықетара. Аитакракәа ирылтшәаны, автопарк арғыцра апроцесс иалагеит, ақырза иазхайт агиридтәи афымцатәи амашынақәа римпорт. Аихабыра халықаралықтың ашәахтә инструменткәа рыла, инарыгзот агиридтәи афымцатәи амашынақәа римпорт адгылара.

Ақыта ағиара иазку иаку аполитика ахәаакәа иртагжаны, ақытағ анхашы аибтәреи аекономикатә активра аизырхареи амзызла, халықаралықтың аихабыра инарыгзот:

- ақытанхамда ағы акооперация ағиара ацхраара;
- иацтоу ахәпбасабара апбаштоз ацикл наңа иалоу акомпоненткәа ринтеграция амзызла, ахәынтықарра, **аеафора** атәахратәи, аилықөшәагатәи, алахәааратәи, аус адуларатәи, адистрбуциатәи секторкәа рәниара иацхрааует, инагжакоит **агроапбашынагоу** апроект, ақытанхамда техника азынаңзара аибтәра адгылара аиуеит;
- итбахоит амелиорациатә (аңыла еикәршәоу) адгылқәа ртакыра. Ағиара аиуеит, ақырза еибхакоит **ајакәтәаратәи (аиригациатә) арбаратәи (адренажтә)** системакәа. Ҳаамтазтәи ајакәтәаратә системакәа ралартцәареи ајхархәафцәа реидгыла ашықәршылареи адгылара аиуеит;

- ақытanhамсатә **адгылтә фонд** рационалла ахархәара амзызла, еиқаахоит афермерцәа реестри адгылхарәхәсцәа ргеоинформациятә системе;
- имбапахоит **ипъсадахаз анышә** аттаареи аиташьақәыргылареи изку ауснагзатәкәа;
- еиқаахоит **аңшатә цәахәакәа** рхылатшреи рәниареи азакәанпұаратә база, иалагоит аңшатә цәахәакәа рыргылара;
- ишьақәгылоит ҳаамтазтәи **аекстенциа иманшәалоу асистема**, инагжахоит **аңсабарахъаратә атара** адгылареи аңсабарахъаратә хдырра аштыхреи изку ауснагзатәкәа.

Инагжахоит **афатәаалытқақашәа ахатабзиареи, аветеринариеи, атиаақәа рыхъчареи аусхкәа** рөы ахәйнтқарратә хылатшра илтшәароу, иманшәалоу асистема ашьақәыргылареи, ҳаңхъақа аибътәреи. Афатәаалытқақашәа ахатабзиареи, аветеринариеи, афитосанитариеи аусхкәа DCFTA аплан ала издѣхъагәатоу **Евроеидгыла иашьашәалоу азакәанпұтара** иззаигәахоит. Уи, ағнұтқатәи аңдармықыяқы европатәи астандартқәа рышьақәыргылареи агрояалытқа аекспорттә потенциал аизырхареи иацхрааует, убри ақынтә, акрызтазкуа ароль нанагжоит аекономика а෇иареи зыгәра угаша ахәаахәттратә партниор аҳасаб ала атәыла ахъз аштыхреи аус ағы.

Алартәара аиуеит иаартуaproцедуракәа рышьата ала еиқаау **аңсабаразы анырра ахәшъарататә система**. Апроекттә идеиа аус адулара алагамтатә етап азы итыртааует зымбаптәрінде ргәы итоу аусура ахәтазаара, уи абзоурала, аинвестор баша аңара аныхра иқәшәом. Ажбара адқылара апроцесс ағы ауааптсыра рылахәзызаара иззахаует.

Аңсабара аңхастатәра апревенцииеи, аңыхреи амзызла ишьақәгылахоит **аңсабарахъаратә тақпхықәра илтшәароу асистема**.

Абиохқырацәара ахъчареи аикәырхареи, абиологиатә ресурсқәа хшықраала рхархәареип амзызла, алартәара роует арегулиациақәа ҳәақәызтә аномрақәа. Ахәйнтқарра еиқәнаршәлит **ахәпсаррапакәа рытбаареи аекотурим а෇иареи. **Абна итышәынтәалоу ахылатшра апрактика** алартәареи адгылареи амзызла, еиқаахоит абнақәа рхылатшреи, рыхъчареи, рейташьақәыргылареи изку илтшәароу амеханизмкәа, уи абнақәа рхыпхъајареи рхатабзиареи ахъчареи аибътәреи иацхрааует. Иаха еибъхоит абна ахылатшра амеханизмкәа. Аңсабара ахъчара аполитика издѣхъагәатаны, абна аимпорт азы ашәахтә зинчыдақәа шықәдүргылоит. Лымкаала, абна аимпорт, иацтоу ахәса иақәу ашәахтә ақынтә ихакәитыртәует.**

Ахаяу аеаңсахра иахылтца аңсабаратә рыщхарақәа рәшартта аитатәра амзызла иаха итбаахоит **агидрометеорологиятә ацқлашшратә аха**, алартәара аиуеит заанаты адиррақаттара амилаттә система.

Иаха еибъхойт атмосфератә хауеи, ази, анышәи рхатабзиара амониторинги ахәшьаратареи рсистема, иара убас, атмосфератә ахаяу иалало ихәартам аматәашьарқәеи азы ахархәареи апъхъазаратә системақәа. Автотранспорттә хархәагақәа рзы ишъақәдышыргылоит европатәи анормақәа, иаха еибъхойт абылтәи ахатабзиратә нормақәа, идуу анаплакратә обиекткәа ирзышьақәдышыргылоит европатәи анормақәа.

Инагжахоит азытә ресурскәа ринтеграциатә хылагъшра асистема ашқа аиасра апроцесс, уи шыатас иамоуп азытә ресурскәа рхылагъшреи азтарчкәа рхылагъшра европатәи апринципкәеи.

Иаха еибъхойт атомтәи арадиациатәи ашәартадара ахатабзиара, иапътахоит арадиациатә цәйнхақәа рхылагъшра асистема өңү, уи арадиация анырра цәгъя ақынтә ауаапъсыреи агъсабареи рыхъчара еиқәнаршәоит.

2.6.5 Атуризм

Атуризм арәиара Қырттәыла аихабыра рзы ахадратә тақы змоу аҳасабтәкәа иреиуп. Есышықәса иззхауент атааңцәа рхыпхъзареи атуризм аусхкы ақынтә атәыла ианиша ахашәалахәи. Атуризм атәыла аекономикатә аәиара иацхраауа, акрызтазкуа мчуп, убри ақынтә, атуризм арәира амзызла, хапхъяка, Қырттәыла аихабыра имбапъыргоит абарт ауснагжатәкәа:

- аиәкаахоит, аәиара аиуеит атуристтә инфраструктура мачи амбатә инфраструктуреи, уи атуристтә тыпкәа рышқа анеира иарманшәалоит;
- иаха илахөыххойт амаркетингтә уснагжатәкәа хықәкылатәи апотенциалтәи ғъармыкъақәа рөү, уи атәылашқа иаха ирацәаны атуристцәа, иаха ирацәаны ахашәалахәи адыпхъалара иацхраауент;
- иаха илахөыххойт амаркетингтә уснагжатәкәа аәнүтқатәи ағъармыкъаөү, уи аәнүтқатәи атуризм аәира иацхраауент;
- аәиара роуеит ахәырпәсаррақәа, адгылара аиуеит аекотуризм;
- аустә туризм арәиара амзызла, аконвенциатә биуро ацхыраара ала, Қырттәыла аднапхъалоит апъара рацәаны аныхра зылшо атуристцәа, иара убас, ари ахырхартала инвестициақәа реизырхара иацхраауент. Адгылара аиуеит жәларбжъратә стандарткәа ирышьашәалоу, хаамтазтәи амультифункционалтә аконгресстәи ацәыргақәттәи центр апъцара азтцаара;

- хшығыштыра чыда амазаауеит аматзура ахатабзиара аибтәра; аматзура ағағара европатәи астандартқәа рұқынжаштыра аштахры амзызла, ари аусхы ағы аус зуа аперсонал аитазықатцара иахысует; адғылара аиуеит атуризм аусхы ағы иреихатоуи азанааттәи аттаратә программақәеи аусбартакәеи рырғиара азтаара; аматзура аибтәра амзызла имбаптагахоит еиуеипшым ауснагжатәкәа (абылраңақычаратә шәртадара арбәбәреи, автомобилтә анықтаратә мөнгілдәрде реиқаареи, уб.ег.);
- атуризм аполитикағы астратегиатә тәкы амоуп Қырттәылағ ынгылықтарда аус зуша акурортқәа реиқаара, уи абзоаурала, атәыла, иаңданы ахашәалахәи аиуеит;
- халықаралық азынтау курортқәа ағиара роуеит хшығыршәоу аплан инақтырышәаны, иазпхыагәатахоит атхынразы акурортқәа рхархәара алшарақәа;
- адғылара аиуеит ахәынтықарреи хазхаталатәи асектори рыбжъара аусеицуралы атуристтә аалытқ атқареи азыргареи амзызла.

2.7 Арегионалтә экономикатә политика

Қырттәыла аихабыра имбаптыроғо аекономикатә политикағы ахадаратә хырхартакәа иреиуп атәыла арегионқәа рырғиара, уи ала иазпхыагәатоуп аиқарампа атхыхреи, атыпқантәи ағағарақыны зхатабзиара ҳараку аматзура еиқәзырышәаша илтшәароу аиновациатә системақәа ралартқәареи, атәыла аекономикатә ағиарағы арегионқәа рроль аизырхареи.

Қырттәыла аихабыра арегионалтә ағиара астратегиатә хәаңшыра рымоуп, уи Евроеидгыла арегионқәа рекономикатәи рсоциалтәи ағиара аиқаратәра аполитика ауп шьатас иамоу. Уи ала иазпхыагәатоуп аинтеграция зызу, аусхкәа рыбжъаратәи, атакырадгыл иазыманшәалоу аплани иашьашәалоу аполитикиеи рымбаптагара.

Ахаланапхгаратара асистема иаха арбәбәреи ахыпшымра ахатабзиара аизырхареи амзызла еиқәдырышәоит адецентрализация иазку 2018 - 2025 шыққасқәа рзтәи астратегия адокумент. Ареформа хықәкыс иамоуп асубсидиақәа рпринцип ашьата ала ахаланапхгаре азинмчы аизырхареи, атыпқантәи ағағарақыны зхатабзиара ҳараку аматзурақәа реиқәзырышәаралы илтшәароу аиновациатә системақәа ралартқәареи, атыпқантәи аекономика ағиарағы ахаланапхгаре ароль аизырхареи, ахаланапхгаратә органқәа иашьашәалоу аматериалтәи афинанстәи ресурсқәа рыла реиқәзырышәареи.

Еиқәзырышәазаауеит арегионалтә ағиара апланштыра апроцесс ағы азнеишья өңдөр ахархәара, уи арегион ағы аусхкәа рыбжъара акомплекстә аимадарақәа рырғиараи

атыпқантәи атагылазаашъақәа ирзыманшәалоу аекономикатә модель ахияалареи енкәнаршәоит.

2.8 Апъсабаратә ресурсқәа рхылашьра

Апъсабаратә ресурсқәа рхылашьра асистема аибътәра абзоурала, атәыла акрызтазкуа аекономикатә хархагара аиур ауеит. Аихабыра, аресурсқәа зегбы излауа ала, лтшәарала рхархәареи, иара убас, апъсабараҳчаратә принципқәа рышьта ала аресурсқәа рхылашьреи аиқәышыршәара иазәлымхәуп.

Аресурсқәа рхархәара иазку азинтә принципқәа рышьақәышыргылара ахырхартала, иазгәататәуп зымехак дуу реформақәак:

- аза асектор аполитика ахияалара - аплан иарбоуп жәларбжъаратә стандартқәа ирышьашәалоу аполитикиеи астратегиеи ахияалара, абарт адокументқәа рышьата ала, ареформа аебатәи афазағы, 2019 шықәсазы идырмазеиуент иашьашәалоу азинтә база, ареформа аихшьаалатә етап азы ихиаалахоит асектор ағы ауасытәышатә ресурсқәа рырбәйшәара иазку абжъгарақәа;
- ихәартоу атыхтәкәа ирызку аинформация аиура алшара аизырхара/арыцхәтә ахасабрбақәа раартра;
- ахытщыртакәа аус ридулара хаамтазтәи аметодология алартцәара;
- ататцәахқәа ркомиссия ареформа;
- ихәартоу атыхтәкәа ртатцәахқәа рыпхъязара хаамтазтәи астандартқәа ралартцәара;
- ихәартоу атыхтәкәа рытцаара ацхраара.

3. Аихабыра маң

Атәыла анапхгратара иазку ҳхәағышыра шьатас иамоуп ихәычү, аха аамтакала, илтшәароу, аоперативтә аихабыра аиेқаара аконцепция.

Аихабыра маң аконцепция анағжара амзыэла, инагжахоит аихабыратә усбартақәа реидтцарабоптимизацияи, урт рыйжъара афункцияқәа реизшареи апроцесс, уи ареформақәа ирласны қәөниарала рымбапъгаразы зда ҃сыхәа иқам ҭагылазаашьоуп. Аихабыра, ҳафхъка аусбартакәа роптимизация иадхәалоу аконкrettә ажәалагалакәа рыхиаалара иаेуп.

Адецентрализация апроцесс инаваргыланы, атакы ҹыда амоуп амуниципалитетқәа рығатарағы аструктурақәа роптимизациягы, аихабыра ари ахырхарталагы ажәалагакәа дырмазеиуент.

Аусбартақәа роптимизация инаваргыланы, излауа ала еитцартөуеит абиурократия иадхәалоу ахарцькәа. Афискалтә арбагақәа рөы анапхгаратара ахарцькәа еитчоит, ари атенденциа хәпхъяқагыс ихъчазаауеит, аңыаусъса ахарцькәа, ағнұтқатә аалыңт ақынты 3,9 назына маңароуп иқало. Ахәынтықарратә усбартақәа рөнүтқатәи администрация ахырхартала алартәара роуеит хаамтазтәи апринципкәа. Хазхаталатәи амашыныңақәа рхыпхъязара аиттәра абзоурала, акырза еитчоит ахәынтықарратә автопарк.

Аиҳабыра, ииашоу аполиткиа мәғаңыргойт ахәынтықарратә напхгаратареи аполитикатә системеи рырбәзәареи ахасабтәкәа рызбара иазку илтүшәароу, иманшәалоу анапхгаратара ашықәыргылареи аикәыршәаразы.

Иаҳа ибәбәхоит **атыпқантәи ахаланапхара**. Имаңу, иманшәалоу амуниципалтә напхгарата ашықәыргылары инаваргыланы, афискалтәи децентрализация ала, иазхауеит амуниципалитет азинмчи атакпхықәреи. Амуниципалитеткәа рөы иазхауа азинмчи атакпхықәреи иашыашәаланы афинансстә ресурсқәа рыла реикәыршәарап амзызла, етапла иазхауеит азеипш биуцьет ақынты атыпқантәи абиуцьет иазоурыштыуа аңаратә аицдалыт.

Идымазеиуеит атыпқантәи ахаланапхара амбаңгарағы атәйлауаа рыхлахәызаара, аетникатә аиттара ахатарнакцәагыс уахъ инрылатданы, еиқәзыршәаша амеханизмкәа.

Атәйла аәниаразы атакы ду амоуп **аелектронтә напхгаратара аәниара**.

Аиҳабыра хықәкыс иримоуп, ганкахъала, ахәынтықарратә усбартақәа рөы ағнұтқатәи апроцесскәа арыщетә системашқа риагареи, егыи аганахъала, атәйлауааи абизнеси иаҳа ирмариоу, ахархәағ изыманшәалоу, аелектронтә ахәынтықарратә сервискәа рыдгалареи.

Аелектронтә напхгаратареи арыщетә экономикеи иаҳа лтшәарала рырәниара амзызла, аиҳабыра, ирөңиу аелектронтә напхгаратара аполитика өңің еиқәдышрәоит, уи атәйла зехынцъара икоу ахәынтықарратә усбартақәа рөы лартәара аиуеит. Убри азыхәан, хаамтазтәи атенденциақәеи иреибүу жәларбжъаратә аңышәеи иазпхъагәатданы, иаку ацентрализациатә, координациатә механизм аңтара ргәи итоуп.

Зыңбахәы хәоу ахықәкы анаттара, аиҳабыра хәпхъяқагыс аусура нарығзойт ахәынтықарратә сервискәа раптәареи ауаа арт асервискәа рыдгалареи аполитика амбаңгараразы, уи ала еиқәыршәаауеит афизикатә матзуреи, иара убас, онлайн матзура бзиен, асервискәа рыхәпсса аиттәреи. Иара убас, хәпхъяқагыс аусура нарығзойт зквалификация ҳараку аелектронтә напатсағра аинструменткәа ралартәара ахырхартала, уи абзоурала, ауаа иаҳа ирласны аматзура аиуреи, анахарала, шәартада ахәынтықарратә сервискәа рхархәареи рылшоит.

Ахәынтыккаратә институтқәа рөы алартқәара аиуеит аартызаара иҳараку астандартқәа, еиқекаахоит ахәынтыккаратә хылапышра амеханизмкәа.

Акоррупция иағагылоу ақәпъара ағы алартқәара роуеит акоррупция апревенциа амеханизмкәа римплеменитация, ауаажәлар ыргета акоррупциатә ацәгъяура иазкны адирра аштыхра ухәа, еиуеипшым европатәи азнеишья. Енкәрышәазаауеит акоррупция иағагылоу ақәпъара ахәаакәа иртагжаны имбапырго ауснагжатәкәа ркоординациие, ари аусхкы ағы атәылауафратә уаажәлларра алахәызаареи.

2018 шықеса ұхынгәы азы аихабыра ишъақәдырбәеит «Иаарту анатхара Қырттәыла» ахәбатәи амилаттә план, уи анагжара абзоурала, Қырттәыла, арегиони адунеи рөы аелектронтә иаарту анатхара аусхкы ағы апхъагылара змоу атәылақәа ишреиу шықәнарбәеит.

4. Атәреи, атарадырреи, акультуреи, аспорти, ағари

4.1 Атәреи, атарадырреи, ағари

Қырттәыла аихабыра, дара рзы апхъашәара змоу – атара аусхкы ағы имбапыргойт акомплектә реформа аетап өңд. Атәыла анатхара, итышәынталоу ағиара ахықәккәа инрықәрышәаны, ахәычқәеи, астудентцәеи, ағари, адүцәеи атеориятә дырра бзия рытареи, апрактикатә гәйрткәыл ағиараи, иара убас, амилаттәи азеипшуюатәысаратәи принципкәа реилкаареи, урт ртәылауафратә хдырра аштыхреи, аконкуренциалшара аизырхареи, атәреи атарадырреи реимадара арбәеареи еикәзыршәаша атаратә система апхъара ргәи итоуп.

Ауафытәысатә капитал ағиара иахәапшуюеит атәыла акыраамтәи аекономикатәи ауаажәлларратәи ұхыақацаразы зда ұсыхәа иқам атагылазаашь ахасаб ала. Зызбахәы ҳәоу ареформа атакы иазпхъагәатаны, ари ареформа қәғиарала амбапыгаразы аресурскәа еизырхатәуп. Абри ағыза ахәапшышь инақәрышәаны, аихабыра, зызбахәы ҳәоу ахырхарта иаха ирацәаны апхъара азоурыштырц ргәи итоуп.

Атара асистемағы атаратә процесс ахырхартеи атара ағазареи иашьашәаланы, ари аусхкы ағы ахадаратә тәкы змоу ахағы (ахәычы, ахбың, ақәыпш, атара заур зтаху зықера најоу), ипсү ахынжатоу атара (LLL) аиура алшара изеикәрышәазаауеит. Атаратә усбартакәа рөы еикәрышәазаауеит ишәартам, амчылара ақынта ихъчоу, иманшәалоу атаратә лагылазаара. Иара убас, атара ағазарақәа зегъы рөы атаратә инфраструктура ағиара еикәрышәазаауеит. Ахәынтыкка апхъара ззоунаштыуа апограммақәа ириваргыланы, инагжахоит «Ашәышықәа ахасабтәкәа» акомпакт ахәаакәа иртагжаны атаратә усбартакәа реиташъақәыргылара најеи апхъабаратаа атаратә лабораториақәа рыла реибытареи. Евроеидгылеи Европа ахеилак абанки апхъара

ззоурыштыз апограмма ахәақәа иртагжаны, ашколқәа рөы аенерголтшәара аизырхара иазку аиташъақәыргыларатә усурақәа мөап്ഗахоит.

Атара ареформа мөап्गахоит атара асистема ағаңрақәа зегын рөы: заатәии ашколнәзатәи атареи, азеиңш атареи, азанааттә атареи, иреихазоу атареи, атараадырреи.

Аспорти акультуреи аусхккәа ироуа адгылара атәйла асоциалтәи аекономикатә ағиара еиқәнаршәоит, еиуеипьшым аусхккәа еиднахәалоит, урт рөиара апроцесс ағы акрызтазкуа ароль нанагжоит, иара убас, атуризми, анаплакреи, изғыдоу апъстазаашь азыргареи, аңғаура апревенциие, акультуратә дипломатия ағиареи, жәларбжъаратә ағаңрақны атәйла азыргареи иацхраауеит, аимицтә қазшья змоу апроекткәа ртакы иаха итбаахоит, атәйла ағнұтқа, иара убас, антытгы ауаа реизааигәхареи акультуратә рыбжъара адиалоги иацхраауеит.

Акрызтазкуа ауснагжатәкәа мөап्गахоит акультуреи аспорти атаратә системашқа иаха ринтеграция адгыларазы, уи Қырттыла атареи, атараадырреи, акультуреи, аспорти асистема арегион ағы апъхығылара еиқәнаршәоит, атәйла арегионалтә атаратәи акультуратәи центрны иқалоит.

4.1.1 Заатәии ашколнәзатәи атара

Атара асистема шыаптәнкылатә реформа ашколнајтәи атара ағаңзара ақынты иалагоит. Ашколнәзатәи азжаратә усбартакәа рөеитаркуеит ашколнәзатәи атаратә усбаратакәас, уақа иалагоит атара **ахатабзиара иаку ахәйнәрратә стандартқәа** ралартәара, ари апроцесс ашколтә атара аиуразы ахәычкәа разықатцара иазкуп. Ашколнәзатәи атаратә усбартакәа рөы еиқәыршәаауеит аинклиузиен, ахәычкәа ршәартадареи, ринтерескәа рыхъчареи. Иаха ибәбәхоит астандартқәа рынагжара ахылаптәратә процесс. Амилаттә ағаңзарақны иаңтәхоит атара ағаңзара ахәшьтаратареи, ағиареи, анапхгаратареи амодели амеханизмкәеи.

Ахәычкәа зегын ашколнәзатәи атаратә усбартакәа рхархәара рылшаратәи, инагжахоит ағың инфраструктура ағиареи уажетәи аинфраструктура аибүтәреи.

Аағасөартаңца арызку азанааттә стандарт ғың инақәыршәаны акадркәа разықатцареи реитазықатцареи асистема амч аиуеит, аағасөңеи аағасөартаңца азанаат ағиареи ари азанаат ашқа иқәыпшү, ибзианы иазықатоу акадркәа ридыпхъалареи иалагоит.

Ахәычбахчақәа рөы, иара убас, ашкол абазағы ашколнәзатәи ақера итагылоу ахәычкәа ашкол азы разықатаратә гәыпкәа русура адгылара ғәбәа аиуеит.

4.1.2 Азеипш атара

Аихабыра рзы аңыжәара аиуеит **азеипш атара ахатабзиара аикәышшәреи ауаапсыра зегъы азеипш атара аиура алшара** рзенкәышшәреи. Абри ахықәкы анағзаразы еиқәышшәзаауеит еиқароу аинклиузивтә, ҳаамтастәи ахәарақәа ирықәнагоу адырреи, агәырткәыли, амилаттәи азеипшуатәсаратәи апринципкәа рышъакәыштүлареи, атасы иқәниара иазку атаратә система аәниареи. Абри зегъы нагзатәуп акурс иалгаз ауасы цыпхъаја аңыаус аңыармыкъаेы аконкуренция илшарц, атәула акыраамтатәи аекономикатәи ауаажәлларратәи аәниара ахәарақәа дрықәнагарцаз. Ахатабзиара ихараку астандартқәа реикәышшәразы, алартәара аиуеит ашколкәеи атара ахатабзиареи ахәшьара рызто астандартқәеи амеханизмкәеи. Аусура нарызойт афинансқәа илтшшәароу амодель аәниареи алартәареи ахырхартала.

Азеипш атаратә система атасацәа аңстазаара бзия рзенкәышшәреи адемократиятә уаажәлларра аргыларазы урт разықатцареи иазкызаауеит. Убри азыхәан, атаратә процесс ағы алартәара аиуеит ахәыцратәи, абафхатәратәи, атехнологиятәи, аңыаустәи гәйрткәыл арәниареи еиқәышшәо, избидоу аңстазааша ӡырызго аметодологиякәеи астратегиақәеи аформалтә, иара убас, информалым атарағы. Ахәынтыккара ақынты адгылара роуеит аналитикатәи, абафхатәратәи, аиновациатәи хәыщшьеи, гәыпъла аусуреи, анаплакратәи, ақазаратәи, атәылауафратәи, асоциалтәи компетенциақәеи рөириғы атасацәа ирыцхрааша, дара рхала имбапшырго ауснагзатәкәеи апроекткәеи.

Ахәынтыккара еиқәнаршәоит ахағы цыпхъаја иәниареи, игәйрткәыли илшарақәеи рхархәареи азы иатаху тагылазашъақәа, амилатреи, адихатцареи, анхартатыптирыла еилых қамтқакуа. Амилаттә аитара ахәынтыккарратә бызшәа ибзианы ирттарц, урт ринтеграция ацхраара амзызла, имбапшахоит хықәкылатәи апрограммақәа.

Атара ахатабзиара аибұтәра амзызла, аинагзахоит ҳаамтастәи ахәарақәа ирышъашәалоу, ихараку астандартқәа ирықәнагоу **амилаттә атаратә планкәеи, апрограммақәеи, иашшашәалоу артқагашәкәеи, егырт атаратә ресурсқәеи рафтьтареи ралартәареи.** Ирыпсаҳуеит абжъаратә ағағара аиқаашша, атехникатәи, аңсабараттаараптәи, агуманитартәи, ақазаратәи, азанааттәи атара арбәбәара амзызла алартәара аиуеит адифференциациятә азнеишша шығас измоу атаратә модель. **Асистема аәниара амзызла инагзахоит иреибү жәларбжъратә практика амилаттә модель ашқа аинтеграция.**

Акомплектә ахәшьаратара ашьата ала, аәниара аиуеит алгамтатә, иара убас, **иаку амилаттә ғышшәаралқәа рсистема.** Аңышшәаратә процесс ағы ҳаамтастәи атехнологиякәа иаҳа ахархәара роуеит.

Атәула анапхара **артасы изанаат арестиж аизырхареи артасацәа ирыхәтоу аулафахәи** рзенкәышшәреи рәазыркуеит. Ахәынтыккара, еиқьараада, артасы изанааттә аәниара иацхраауеит. Еиқәышшәзаауеит артасацәа рпрактикатә гәйрткәыл

ақиареи азанааттә ағағара аизырхареи, атааратә ҳаамтазтәи аметодқәеи атехногиақәеи рхархәара аманшәалареи.

Аңғаусұсатә политика өңің ихәақәщаоит артағцәа рзанааттә кәғиаракәа инрықәыршәаны. Атааратә процесси ашколқәа анапхара ытәреи аибтәра амзызла, иаха ибәйәхаоит ашколқәа рдиректорцәа рзанааттә ағиара изкү апограммақәа. Адгылара роуеит атаацәа ртәреи ашкол ақны урт русеициуратә еизықазаашъакәа рышъақәыргылареи ирызку апограммақәа.

Ашколқәа рөңе енқәыршәазаауеит ишәартам, аинклиузивтә, амультикультуратә лагылазаара. Ағиара роуеит абулинги амчылареи апревенция изкү асервисқәеи апограммақәеи. Атаацәа рпсихикатәи рпсихоөңәанырратәи шәартадара ахъчара амзызла, хшығзыштыра ыда азыруеит амандатурцәа русушьеи апсихологиатә матцзура ахатабзиареи аибтәреи, арыщхәтә тәылауафра апограммақәа ралартцәареи.

Хшығзыштыра ыда роуеит аинклиузивтә атара ахатабзиареи амасштабқәеи рытбаареи ақыда артағцәа рзанааттә ағиареи.

Азеипш атааратә система ирласны арғира амзызла, атрадициатә атара инаваргыланы, атакы ду амоуп атехногиақәеи аиновациатә атааратә стратегиақәеи ралартцәара. Ашколқәа ринформацияетехнологиатәи лшарақәа иззхауеит, атааратә процесс ағы атехногиақәа рхархәареи анахарала атара ароли иззхауеит. Иапъцаоит еиуеиңшым арыщхәтә ресурсқәеи ацхыраагжатә атааратә материалқәеи. Апланла иззхыагәтоуп жәларбжъаратә азхатцара змоу аелектронтә системақәеи алабораториақәеи ралартцәара, уи атаацәа рқәыпшыларатәи, рлогикатәи, рбағхатәратәи гәыртқөыл ағиара иацхраауеит.

Атаацәа зхатабзиара ҳараку артқагашәкәеи атааратә ресурсқәеи рыла реиқәыршәара амзызла, инагжаоит урт рәниареи реибтәреи апроцесс. Артқагашәкәеи ртаки, рықапани, ртехникатә параметркәеи атасы икәреи илшрақәеи ирышъашәалазаауеит.

Ашколтә атааратәи аспорттәи инфраструктура ағиареи ағың школқәа рыргылареи аյара раңданы иалартсоит. Апограммақәа аյара рзоуштыра инаваргыланы, инагжаоит «Ашәышықәса аҳасабтәкәа» акомпакт ахәақәа иртагжаны ахәынтыккаратә школқәа рырееири айсбраттаратә лабораториақәа реиқаареи. Иара убас, Евроидгылеи Европа ахеилак абанки айара ззоурыштыз арпограмма ахәақәа иртагжаны, Қарттәи школқәак рөңе имбапхажаоит аиташъақәыргыларатә, иара убас аенерголтшәара аизырхара изкү аусурақәа. Уи абзоурала, зқыбыла атаацәа иғыңжоу, жәларбжъаратә стандарткәа ирықәнагоу ашколқәа рөңе атара ртар рылшоит. Ақытатә школқәеи ашъахаракыратә школқәеи ринституциатә ағиара ацхраара амзызла, ахәынтыккара урт ирзейқәннаршәоит ақыда программақәа, иапъцаоит абағт ашколқәа ақыта акультиурағарккаратә центркәас иқаңташа

амеханизмқәа, уақа еидыртсоит ахөйібахчақәеи, ашколи, азанааттә коллеңи, абиблиотекеи, аспорттәи абағатәратәи аклубқәеи.

Евроеидгыла ақны аусеицура ала, Қырттәылағ «Мрагыларатә партниорра европатәи ашкол» апроект нарығжоит, уи ахәақәа иртәгжаны, мрагыларатә партниорра иалахәу атәйлақәа (Қырттәыла, Украина, Молдова, Азербайжан, Ермантәыла, Беларус) рұқынта иреибү атасаңқәа Қырттәылағ европатәи атара роур рылшоит.

4.1.3 Азанааттә атара

Азанааттә атара асистемағы инагжакоит ахөйінтыккәреи хазхаталатәи асектори рпартниорра ала **адуалтә, өакала иаҳхәозар, аусуртала аикәыршәара иззку, атаратә система алартқәара**.

Ас енпіш икоу азгнеишия ала, аусуратасаңқәа азанааттә программақәа рыхиаалареи рымғаптареи, астуденттә аралхреи, ахөшьара рытареи апроцесс реаладырхәоит. Аусурта апшараразы иатаху агәыртқылы арениара инаваргыланы, аусуратә тыпқәа раптәреи хазхаталатәи асектор арбәбәреи амзызла, аптыжәара аиуеит **анаплакратә атараты**. Анаплакратә хдырра аштыхреи анаплакратә атаратеи рыбоурала, атаратә системағы адырра зауз, анаплакра амеханизмқәа зхы иззырхәо ауа дара рхатагы аусуратасаңқәас иқалар рылшоит. Аиновациатә атара иаҳа алартқәара аиуеит, азанааттә тарапиуртакәа иртоу астуденттә, аусхккәа инрықәыршәаны, ағың технологиақәа рхархәара алшара роует.

Аиновациатә лабораториақәеи «Еқселенс центркәеи» рырәниара ала, арегионқәа рөы хазхаталатәи аилахәырақәеи арккаратә усбартақәеи аусеицуразы алшара роует.

Ахбыцқәеи, ағари, адуцәеи ртахрақәа рынагжара амзызла, азанааттә атара аинклиузивра аикәыршәараразы, иаҳа хшығызыштыра аиуеит асервис өңиара азтцаара.

Хазхаталатәи асектор ақны аусеицура ала, еиқекаахоит адудә аирезку атаратә система. Азанааттә азықатара-аитазықатаратә еиуеиңшым апрограммақәа рынагжара иалагоит.

Азакәанпұтаратә инициатива өңің ашьата ала, иалагоит азеиңш атара азанааттә атара ашқа аинтеграция апроцесс. Иара убас, ишъақәгылоит иреихәзоу азанааттә атара ағаражара, уи азанааттәи иреихәзоуи атара ағаражаралқа рыбжъара аимадара арбәбәра иацхраауеит. Алартқәара аиуеит информалым атара азхатара амеханизмқәа. Азанааттә атара ахатабзиара аибтәра амзызла, иара убас, амч аиуеит азанааттә атара артасы **изанааттә ағиара** асистема, адғылара аиуеит атаратә процесс ағы иреибү жәларбжъаратә практика ахархәара.

Аамтакала, ақиара аиуеит азанааттә атаратә усбартакәа ринфраструктура, ахәынтыарреи хазхаталатәи асектори рпартниорра аформат ағы иаха итбаахоит занааттә атара амбағасөцәа раха. Азанааттә атара заур зтаху ауаа зегъы ргәазыхәара анағзара амзызла, иаха еибъхоит аматериал-техникатә база, иаха итбаахоит агеографиятә ореал.

Азанааттә атара аимиң хымбәда ишътыхтәуп, ари аусхы азыргара атакуп. Ари ахыкәкы нагжахоит асоциалтә партниорцәе жәларбжъаратә аиқааракәеирыщыраара ала, иара убас, ауаапсыра рыхдырра аштыхреи азанааттә атара иамоу ареалтә перспектива аарпъшреи ала.

4.1.4 Иреихәзоу атара

Алартқаара аиуеит жәларбжъаратә стандартқәа ирышьашәалоу иреихәзоу атара ахатабзиара ахылагъшра илтшәароу амодель. Ахатабзиара аибътәра амзызла, имбағахоит ахатабзиара аикәрышәаратә система ареформа. Иреихәзоу атара ахатабзиара ахәшьара атара амеханизмкәа жәларбжъаратә стандартқәа ирзаигәахоит. Имбағахоит ақиара иазку ахәшьаратаралтә процесс, аусбартакәа ринституциатә арбәбәара апроцесс адғылара аиуеит. Алартқаара роуеит Европа ахеилак астандартқәеи абжъогаракәеи (**ESG**) ирықәнагоу авторизациеи акредитациии астандартқәа, уи абзоурала, ақиара иазку институциақәеи зхатабзиара еибъу апрограммақәеи хауеит, урт аңыаус аңыармыкъа ахәарақәа ирзаигәахоит. Иреихәзоу жәларбжъаратә апъышәа иазпұхъагәатаны, адғылара бәбәа аиуеит жәларбжъаратә партниорра, жәларбжъаратә акредитациақәа риууреи азхатцара амеханизмкәа рәниареи уаҳъ иналатданы. Апъижәара амазааует атари атаратадырратә тцааракәеи ринтеграция.

Ихияланы иаладыртқоит иреихәзоу атара **афинансыркра илтшәароу амодель** өң, уи атәйла ақиаразы иатаху, ауаажәлларратә ғыстазаара аибътәреи аекономика арбәбәареи азы атакы ду змоу азанааткәеи ахырхартакәеи рәниара иазқызааует. Алартқаара аиуеит ауниверситетқәа рбзатә финансиркра амодель, уи ахәаакәа иртәгжаны, ацхыраара бәбәа аиуеит иреихәзоу атари атаратадырреи реимадара.

Артқаңа разықатцара асистема аибътәра амзызла, алартқаара аиуеит интеграция зызуа абакалавриат-магистртәи атаратә программа. Ашколкәа рөы аквалификация змоу акадркәа разықатцара амзызла, иреихәзоу атараиуртакәа ирылгаз ауаапсыра рзы инагжахоит артқаңа разықатцара иазку 60 кредиттәи арккаратә программа, уи ахәынтыарра апъара азоунаштьуеит.

Қырттәйлеи ахәаанырцәи аттааратә центрқәеи ауниверситеткәеи рөы қәәиарала аусзва акыртуа аттарауа иреихәзоу аттаратә системашқа ринтеграция амзызла, адгылара роуеит ачыда программақәа.

Ахәынтыярпа чыдала иадгылоит иреихәзоу аттара апроцесс ағы ҳаамтазтәи атехнологиақәа роли ртаки аизырхара, анахаралатә аттара акомпонент арбәбәарагы уахъ иналатданы.

Қырттәйла арегионалтә аттаратә центрс ашықәыргылара амзызла, атәым студенттәе Қырттәйла иреихәзоу аттараиуртакәа рахърыдыпхъаларазы, имфапъгахоит хықәкылатәи ауснагжатәкәа.

4.1.5 Аттарадырра

Қырттәйла ибәбәоу арегионалтә тарадырраттә центрс ақаттара иацхрааша ауснагжатәкәа мөапъысуеит.

Атәйла аекономикеи, астратегиатә ағиареи ирыдхәалоу ахәарақәеи ауаажәлар ртакиақәеи иазпхъагәатаны, ҳаңхъақа, **апъыжәара змоу аттарадырратә хырхартакәа раарпъшреи** рырбәбәареи иазку ауснагжатәкәа мөапъгахоит.

Имфапъысуеит аттарадырратә тцаарақәа рөы ағар рылахәызаара иацхраая ауснагжатәкәа, адокторантура анефстәи апрограммақәа ағара рзоурыштыеит, атәйла аихабыра жәларбжъаратә аитныпхъсалларатә тарадырратә программақәа рымфапъгара иацхрааует.

Аихабыра ахәаанырцәтәи аттарадырратә центрқәеи ауниверситеткәеи рұнны аттарадырратә усеицури азеипш проектқәа рынагжареи, атәым тараваа рыла қырттәйла аттарадырратә тцаарақәа рымфапъгареи ақыртуа аттарауа адуни иреибүу аттарадырратә центрқәа рөы русуреи, ақыртуеи ахәаанырцәтәи аттарауаа рыла азеипш тцаарақәа рымфапъгареи иацхрааует. Хықәкылатәи апрограммақәа реикәыштәр ала, аттарадыррағы ағар рылахәызаара иацхрааует. Ахәаанырцә икоу еиуеипшы аттарадырратә фондқәа рұнны аусеицура иаха ибәбәахоит. Ахәынтыярпа, Аттаракәеи атехнологиақәеи ирызку европатәи аусеицура аиқаареи (**COST**), Европатәи академиеси (**Academia Europea**) рышқа Қырттәйла алалара иацхрааует.

Иаха ибәбәахоит аттарадырра аинфраструктуратә алшарақәа. Ахәынтыярпа, аттарадырраттааратә усбартакәа рөы ҳаамтазтәи атехнологиақәа ралартәара иацхрааует.

Ахәынтыярпа, ахәаанырцә қартвелологиатә кафедракәеи картвелология тызтаауа аттарадырреи рырбәбәара иацхрааует.

Ахәынтыннан, Еврокомиссия аттаарақәеи аиновациақәеи рпрограмма „Horizon-2020“ ахәақәа иртәгжаны, аусеицура иацхраауеит, уи абзоурала, ақыртуа аттарауаа, иалкаау аттааратәи аиновациатәи идеиақәа рынагжарасы, жәларбжъаратә усеицури афинансқәеи раиуразы аперспектива рызцәыртцеит.

Ахәынтыннан, „Horizon Europe“ апрограмма активла алахәызаара иадғылоит.

4.1.6 Ақар ирызку аполитикеи аиновациақәеи

Аихабыра хықәкыс ирымоуп ауаажәларратәи, акультуратәи, аполитикатәи ұстазаараңы ақар рылахәызаара аизырхареи, ақар еиуеипшым аекономикатә усхккәа рөы рылшракәа рхархәара рылшаратәи атагылазашықәа рзеиқәыршәареи. Абри зегъы ақар рзанааттә ақиареи, аконкуренциалшара аизырхареи, ақар рпотенциал иназаны ахархәареи, аусурта апъшааразы алшара аибұтәреи иацхраауеит. Хышқызыштыра ында амазаауеит ақар роуранагжара аинтернационализациеи, ақыртуеи ахәаанырцетәи ақар рыбжъара аизықазаашықәа рышықәыргылареи, азеипш проектқәа рынагжареи. Ақар рыхдырра аштыхреи аресурсқәа раиура алшара аибұтәреи амзызла еиқәыршәазаауеит аинформациатә адғылара.

Инагжакоит ахәынтыннан ала **ақартә ауранагжара адғылара**, азбарақәа рыдкылара апроцесс ағы урт рылахәызаареи атәйлауағратә активра адғылареи ахырхартала. Инагжакоит информалым аттареи, азанааттә ориентациеи, аусурталы аиқәыршәареи ирызку апрограммақәеи апроектқәеи.

Аекономика ақиараңы аламтатә наплакаңқәа рыла аиновациатә идеиақәеи ҳаамтазтәи атехнологиақәа ралартәареи - ақыраамтатәи аинклиузивтә экономикатә архааразы ашыата апъыздо атагылазашықәа иреиуп. Ари ахырхартала еиқәыршәоу ахәынтыннан аттареи, аиновациақәа рекосистема апъттареи.

Аиновациақәеи атехнологиақәеи ирызку ахәынтыннан аттареи аиновациақәа рыла иазпъхъагәтоуп афинансқәеи атехнологиақәеи рхархәара алшара аизырхара:

- Адунеи абанк адғылара ала, афинансқәа раиура алшара акомпонент ала иазпъхъагәтоуп ақартә стартапқәа рзы аицфинансыркратә грантқәа;
- хазхаталатәи асектор ақалархәра ала инагжакоит абизнесинкубаторқәа/ақселераторқәа рпрограмма, уи ала иазпъхъагәтоуп аидея ақыртца инаркны ақыншылар аалытқанагара ақынза апроцесс ағы ахәынтыннан хазхаталатәи асекторқәа рқынте ацхыраара, еиуеипшым атренингқәеи, аменторшифи, аинвестирреи рыла;

- апланла иазпхъагәтоуп Швеицариеи Британиеи ръкынтә жәларбжъаратә брендқәа Қырттәылақа раагара, Қырттәыла, аиновациақәа рекосистема ала, арегионалтә центрс иқаларцаз, ааигәа икоу атәылакәа ръкынтә стартапқәеи аиновациақәеи рыдыпхъалара алшаратәы;
- инагжахоит азакәанпцаратә усурға стартапқәа рзы афинансыркра альтернативтә хытхыртақәа рыпшашаара амзызла;
- Қырттәылатәи ауниверситетқәа рбазаөы еиөыркаауеит преакселераторқәа, урт астудентцәа рыгәта аидеиақәа ргенерациии стартап аалытнырықатцаrei еикәдышршоит;
- ихәычу аноплакаңаңаи абжъаратә наплакаңаңаи рыла аинтернети аелектронтә коммерциа жәларбжъаратә платформақәаи рхархәара алшара аибтәра апроцесс адгылара аиуеит;
- инагжахоит аргионқәа рөы атехнологиатә паркқәа рөиара апроцесс, уи аиновациақәа рекосистемақәа рөы аәар рылахәызаара аизырхара иацхраауеит;
- хшығызыштыра чыда амазаауеит ацарадырратә иновациақәа рөиареи, ари ахықәкы анагжарасы Қырттәылатәи ауниверситетқәеи ацарадырратцааратә институтқәеи рөы атехнологиақәа рыхиазаара анализи;
- стартапқәа анеөстәи рстадиа афинансыркра амзызла, Қырттәылаө еиөкаахоит хазхаталатәи аинвестициатә фондқәа рапъцаразы иатаху азакәанпцаратәи афинанстәи цхыраара ахархәагақәа;
- Қырттәыла аиновациақәеи атехнологиақәеи рагентра жәларбжъаратә инвесторцәа раҳа иалалоит;
- Қырттәыла иаадыртуеит идуу жәларбжъратә технологиатә еилахәырақәа рхатарнакракәа;
- акыртуа стартапқәа жәларбжъаратә акселераторқәаңынкубаторқәа рышқа ралагалара амзызла, еикәдышршоит адгыларатә программақәа.

Иқәйпшү аноплакаңаңаи рыдгылара инаваргыланы, ахәынтқарратә программақәа аәар еиуеипшым рактивра иацхраауеит, атәылауафратәи, акультуратәи, аспорттәи ахырхартакәа рылагы. Аәартә лагеркәа рхархәара алшара еибъхоит, зыбахәы хәоу апроектқәа рөы аинтеллектуалтә компонент иаҳа ибәзәахоит. Хшығызыштыра чыда роует апъсабаратааратәи, ақазаратәи, аспорттәи хырхартакәа. Инагжахоит ахобби-

атдареи арекреациақәеи ирызкуaproектқәа аттара рзоушытра. Аттарадырра азыргара амзызла, иаха илахөыххойт азынтәи атхынтыи аттарадырратә школқәа русуреи, жәларбжъаратә аттарадырратә центрқәа рөи аттаратә түркәеи.

Атыпъантәи ахаланапхгаратаратә органқәа рұны аусеицура ала, иаха еибъхойт ағартә политика ахәақәтдари иашыашәалоу ағартә сервисқәа раптәдари апроцесс. Инагжакоит ағартә уснагжатәкәа рплан ахияалареи **атыпъантәи ағазарақны ағар** **рылахәзызаара** амеханизмқәеи амодельқәеи ралартәдәреи.

Ағартә проектқәа рмасштабқәа иаха итбаахойт, **ихәынтықарратәым асектор активтә алахәзызаара ала** атәылауафратә алахәзызаареи асоциалтә наплакреи адгылара роуеит.

Иаха адгылара роуеит **атахра** **чыдақәа змоу агәыртқәа ирытканакуа ағар** ринклиузия иазку иформалым аттара апограммақәа.

Евроеидгыла апограмма “Erasmus +” ахәақәа иртагжаны, иаха итбаахойт **Евроеидгылақны аусеицура** ағар рмобилреи, ргәыртқөыл ағиареи, аполитика ареформақәеи рхырхартала. Евроеидгыла EU4Youth апограмма ахәақәа иртагжаны аусеицура ахы рхазаауеит ағартә усзуғәа ринститут ағиареи, ахатәгәаптәхарала аусура азыргареи, ағар аусуртала реикәышшәараңы иатаху агәыртқөыл арғиареи ашқа.

4.2 Акультуреи аспорти

Аспорти акультуреи ахырхарта адгылара абзоурала, атәыла асоциалтәи аекономикатә ағиара еиқәышшәазаауеит, атәыла ағнұтқа, иара убас, антытгы адгылара аиуеит атәыла азыргареи, аимицтә қазшы змоу апроектқәа ртқакы артбаареи апроцесс.

Аструктуратәи афункциатәи аитакрақәа ирыштагыланы, атакы ду аиуеит акультуратәи аспорттәи амзарқәа дараедара рыбжъра агармонизация, уи абзоурала, атәыла, жәларбжъаратә аренәөи лтшәарала азыргара алшара қалоит, акультуратә дипломатиеи акультуратәи аспорттәи туризми рәниара иацхраауеит.

4.2.1 Акультура

Акультура ахырхартала ахәынтықарратә программақәа, бжеихарала, имбапьысуеит «Акультура астратегия 2025» ашыата ала, уи ала ихәақәттоуп акультура асектор ағы ахәынтықарра ахәапшырақәеи, ахыққәекқәеи, аҳасабтәкәеи.

Аиेқаара иағуп **акультура ахылаңшра илтшәароу амодель**, ажбарақәа рыдкылареи акультура еиуеиңшым асхикқәа рөи астратегиақәа рыхиаалареи апроцесс ағы аексперттәеи апрофессионалләеи рылахәзызаара иазхаауеит. Аусура нагжакоит акультура афинансырка адиверсификациязы.

Иаха еибъартеуейт акультиреи акультуратә тынхеи рыхъчара иадхәалоу азакәанпәцараж ихиаалахоит акультуратәи апъсабаратәи пынха азакәанеидкыла. Ауаатәйесара иматериалым атынха ахатарнракратә еикәыпхъяза алагаларазы идырмазеиуейт аңыц номинацияқәа, адунеи атынха уаанжатәи аикәыпхъяза дырғыцуейт. Ахәаанырцә ақыртуа культура атынха аттаареи абақақәа рконсервация-аиташъақәыргыларатә усурақәеи нагжахоит. **Аусура нарыгзойт акультуратә тынха ахылатшреи афинансыркра илтшәароу амеханизмқәа** рыхиаалареи амзызла.

Ауаажәлар рыла акультура ахархәара аманшәалара иззәуейт, аетникатә аиттара ркультуратә чыдаракәа рыхъчареи, зылшарақәа пүку ауаапъсыра рбаөхатәратә гәйрәткәйл аәиареи ацхыраара роуейт.

Адгылара аиуейт **акультура аусхкы апотенциал анаплакратәи атуристтәи хырхартала ахархәара, лымкаала, акультуратә маршрутқәеи, атрадициатә усхккәеи, иматериалыми аматериалтәи культуратә тынхеи, егырт алшарақәеи рхархәареи, иара убас, абаөхатәратә ресурсқәа асоциал-економикатә аәиаразы рхархәареи.**

Ахәынтқарра, **абаөхатәратә индустритақәа рәниаразы иатаху ақәыпшыларақәеи аелектронтә платформақәеи** раңтара иацхрауейт; акультуратә дипломатия ала адгылара аиуейт жәларбжъаратә ағазарақны ақыртуа культура аинтернационализациеи атәйла азыргареи апроцесс; ацхыраара аиуейт аинституциатәи, аиәкааратәи, хазхаталатәи ағазарақны жәларбжъаратә культуратә еизықазаашъақәа рыртбаареи, ақазаңә жәларбжъаратә рмобилра иззку акультурақәа рбыжъаратә диалоги, азеипш проектқәа рынагжареи.

Еикәдышшәйт ақазаратә аттара аполитикиеи астратегиатә аәиара аплани, аусура иалагоит ақазаратә аттара ахырхартала азакәанпәцаратәи аномативтәи база аибұтәразы, иара убас, ақазаратә аттара аиура аманшәалареи, аттара ахатабзиареи аконкуренциалшареи реибұтәреи, ақазаратә аттара афинансыркра амодель өңш апътареи ахырхартала. Инагжахоит ақазара - абаөхатәратә арккарата усбартақәа ринфраструктура амодернизациеи атехникатә аитеибытареи.

Аспорт

Ахәынтқарра илтшәароу аполитика мәғнагоит апрофессионалтәи амассатәи спорт иззәлымхau ауаа рхыпхъязара аизырхаразы. Хшығызыштыра чыда роуейт аспорт еиуеипшым ахкқәа рахъ ахәыпқәеи ахбыцқәеи рыдыпхъалара азтаара. Еикәрышшәазаауейт аспорттә аттара аиура аманшәалареи азықатсаңәа рзанааттә аитазықаттареиж ашъхахаракыратә еиланхартакәа рөы аус зуа азықатсаңәа ацхыраара ароуейт.

Идыргылоит жөларбжъаратә стандартқәа ирышьашәалоу **аспорттә аштақәеи, азалқәеи, аспорт аханқәеи**, амассатә спорттә обиектқәеи (адәахытә аеазықаттаратә тренажиорқәеи, ашта мачқәеи, авеломөхәастқәеи); иапұтахоит **аспорттә инфраструктура анапхгаратара** амодель, уи ахәынтыккарратәи хазхаталатәи асекторқәа русеицұра ашьата ала еиқекаахоит.

Аспорттә аттара аиура апроцесс иаҳа иманшәалахоит, ари аусхкы апрофессионалтә кадрқәа рыла аикәрышәара азы ашьата қалоит.

Аспорттә еиқекаарақәеи еиуеиңшым аусбартакәеи рұкны еиқешаҳатрала, иихиалахоит **аспорттә туризм ағиара** астратегия, уи, атәйла азыргара адагы, атәйлашқа иаңданы инвестициақәа ралагаларагы иаңхраауеит. Убри азыхәан, аихабыра аусура нарыгзоит жөларбжъаратә спорттә уснагжатәкәа рымғаңғара ахырхартала, ишъақәглахоит **жөларбжъаратә спорттә уснагжатәкәа рымғаңғара астандартқәа**.

Еиқекаахоит аспорттә аимакқәа реилыргара илтүшәароу асистема. **Алартқәара аиуеит аспортсменцәа рзинқәа рыхъчареи, азбарақәа рыдқылара апроцесс ағы аспортсменцәа** рылахәызаареи амодель. Аихабыра ҳаңхъақагы инарыгзоит аспорттә усхкы ағы икоу жөларбжъаратә конвенциақәа ралалареи, урт рratификации, ралартқәареи.

5. Ауаси уи иеичаҳареи

5.1 Ауасытәйеса изинқәа рыхъчареи, адемократиатә напхгареи, азакәан аихајареи

Атыхәтәантәи ашықәсқәа рзы имғаңғаз ареформақәа рыбоурала иапұтан ауасытәйеса изинқәа рыхъчара аинститтуциатә механизмкәа. Аихабыра рзы ахадаратә тәкы аиуит ауасытәйеса изинқәа шытас измоу азнеишъа аполитика ахәақәттареи азакәанрәниара апроцесси рышқа аинтеграция наја апроцесс.

Ашыаудатә зин аполитика аибұтәра аикәрышәаразы, атәйлауафратә сектор алахәызаара ала, жөларбжъаратә стандартқәеи иреиңбу апрактикеи иазғұхыагәатаны, ҳаңхъақа инагжахоит ашыаудатә зин ареформа. Ақыраамта имғаңысуаз, аганрацәалатә консультациақәа ирылтүшәаны, аусбартабжъаратә формат ағы 2018 шықәса латцарамзазы ишъақәырбәәаны, хара имгакәа апарламент иадаргалоит ашыаудатә зин закәанеидкыла иаларгалараны икоу апұсаҳрақәа рпроект, уи ашыаудатә зин аполитика алиберализации, ашыаудатә зин азакәанеидкыла ауасытәйеса изинқәа жөларбжъаратә стандартқәа ирышьашәаланы аикәрышәареи иазкуп.

Ашыаудатә зин ареформағы пыжәарас иаанхоит ацәгъаура аеацәыхъчареи, ииашоу ихыыңшым азбара аиқекаареи, азбареи азбаси рроль арбәбәареи, ахырхәра

алиберализации, азарал зауз изинқәа рыхъчареи, ахара зду иреабилитация ашқа зхы рхоу ашъауђаъә зин аполитика амбағареи.

Азызбанагжаратә система ҳапхъақа иаха аибътәра амзызла:

- идырмазеиуент иашъашәалоу азакәанпұттаратә ңсахрақәа, урт рышьата ала, ахара зду ауағы ажбаратә процесс ихы алаирхәыр илшоит анахарала (атехникатә хархәага хархәара ала);
- имбаптегахоит иашъашәалоу азакәанпұттаратә ңсахрақәа, урт рышьата ала, абаандасы апенитенциартә усбартәөы иусуратә мшқәа еизышәаны, аөхәаранза дхақәиттыртәыр ауеит;
- абаандасцәа аусуртала реикәрышәареи пресоциализация/айташъақәыргылареи амзызла, ахәынтқарра хазхаталатәи абизнес иацхрауеит апенитенциартә усбартакәа рөы аусуратә тыпкәа рапттара апроцесс аөы;
- апенитенциартә усбартакәа анапхара рытара апроцесс аибътәра амзызла, идуу апенитенциартә усбартакәа еитеиөүркаауеит иаха ихәычу апенитенциартә усбартакәас. Иара убас, ихәычу, 500ғык абаандасцәа рзы иазпхъагәатоу апенитенциатә усбартакәа рыргылара иалагоит;
- апенитенциатә усбартакәа рөы икоу, апсихикатә гәабзиара аганахъала апроблемақәа змоу абаандасцәа рзы амедицинатә матзура аибътәра амзызла, азакәанпұттаратә ңсахрақәа дырмазеиуент;
- ахара зду ауаапсыра рзинтә тагылазаашъа еибъхоит;
- инагжахоит абаандасцәа рпсихо-социалтә аиташъақәыргылара.

Аихбыра ҳапхъақы инарыгжоит **ахатәра азин** ахъчареи, иара убас, амал ишәартам, зыгера угаша арегистрациатә процедурақәеи, урт рыбжъара, аөыш технологиақәа ралартцәара алагы.

Иаха еибъхоит, жәларбжъаратә стандарткәа ирышьашәалахоит **хаталатәи апстазаара акымсра** еиөзкаауа азакәанпұттаратәи ахылатпұшратәи система. Инарыгжоит ағнұтқатәи адәнықатәи ахылатпұшра амеханизмқәа рырәниара, урт аоператив-ағшааратә уснагжатәқәа рымбағара аан, иаха еибъу астандарткәа рыла хаталатәи апстазаара акымсра ахъчара еиқәдышрәоит. Зызбахәы хәоу апсахрақәа мәғаптыргоит

хаталатәи аңстазаара акымсреи, еғи аганахъала атәйлеи ауаапсыреи ршәартадареи рыбжыара абаланс ихъчаны.

Акрызтазкуа ауснагзатәкә мәсапғахоит **аикәрапа** азин амбағареи иарбан дыргазаалак уи ала ауафы изинқәа рыларкәра аңкрем азыхәан.

Арелигиатәи аидцаракәеи атәйлауаф цыпхъязеи рзы еикәышәазаауеит **адинхатцара ахақәитра**. Аихабыра ауаажәлларрағы аибачхара акультураа аәниара иацхраауеит.

Амилаттә аитцара рзинқәа рыхъчареи рымсағареи аикәышәаразы, ҳафхъяка атәйлауафратә аикрареи аинтеграции ирызку ахәынтыккәрратә стратегиеи 2010 - 2020 шықәсқәа рэтәи ауснагзатәкәа рплани анағжара иағызаауеит. Аентикатә хылтшытрала еилых қамтоказуа, Қырттәыла атәйлауаа зегъы, атәйлауафратә пәстазаара аусхккәа зегъы, иара убас, аекономикатә аәниареи, аполитикатәи атәйлауафратәи процесскәеи рхы рыладырхәыр рылшоит.

Атакы ыйда аиуеит ахәынтыккәрратә бызшәа адырра ағаҗара аибътәра, убри ақынтар, ахәынтыккәрратә бызшәа атца апрограммақәа рылтшәара аңыртсоит.

Еилатәаны иахьеицихо аргионкәа рөи аетникатә аитцара рула ауаажәлларратә матзура аиура апроцесс иаха иманшәалахоит. Атца астратегиатә документ инақәышәааны, атца ағаҗарақәа зегъы рөи атца бзия аиура апроцесс иаха иманшәалахоит. Амедиен ахархәареи аинформацияи аиуреи, аетникатә аитцара иаку аинформациатәт қәыпхъяларашка ринтеграции мариахоит. **Агендертә аикәрапа** ахъчаразы, ауаажәлларратә пәстазаара аусхккәа зегъы рөи, ыйдала аполиткиатәи аекономикатәи усуреи, иара убас, азбарақәа рыдкылара ағаҗарағы алтшәа зхылтшаша ауснагзатәкәа мәсапғахоит. Еикәышәазаауеит агендертә аикәрамреи агендертә дыргала амчылара афакт цыпхъязеи азы ирласданы ақәөйтре.

Инагжакоит **аҳәса рзы амчылареи атаацәарағы амчылареи** апревенциии ағағылареи иазку азакәанпұтаратә реформа. Стампьылтәи аконвенция ихәаарку астандартқәа иазпхъагәатаны, иаха еибъхоит аҳәса рзы амчылареи атаацәарағы амчылареи зхызгаз ауаапсыра рзы азинтә ахъчареи аңсихо-социалтә аиташъақәышырғылареи апрограммақәеи ахытқырта-акризистә центр ахархәара аманшәалареи. Инагжакоит аҳәса рзы амчылареи атаацәарағы амчылареи азтаарақәа рзы ауаа рдырреи иашьашәалоу ахағқәа рквалификациии аибътәра апроцесс.

Зылшарақәа маңу ауаапсыра рзинқәа ихъказаауеит ахшыотә адаптация апринцип ашьата ала, урт ртахрақәа иазпхъагәатаны. Ауаажәлларратәи аполитикатәи пәстазаарағы зылшарақәа маңу ауаапсыра рулахәызаара аикәышәара амзызла, ахәынтыккәра зылшарақәа маңу ауаапсыра аусуртала реикәышәара апроцесс иацхраауеит, иара убас, зылшарақәа маңу ауаапсыра ртахрақәа иазпхъагәатаны, ирзыманшәалоу аинфраструктура еиғыркаауеит. Аихабыра, ауаажәлларратә

транспорттә хархәагақәеи, аитатреи, анықәареи азы ауаа зегыы ирзейкарой атагылазаашъақәа реикәрышәара иацхрааует иашьашәалоу стандартқәа рымазеиреи ралартәареи ала. Зылшарақәа амчу ауаапсыра рылахәзызаара ала енкәдышыршәахьеит «Зылшарақәа мачу ауаа рзинқәа иазку» азакәан, урт акыршықәса ари закәан иазыпшын. Ари азакәан ала, ЕАР «Зылшарақәа мачу ауаапсыра рзинқәа аконвенциа» Қырттәыла азакәанпәцара ашқа аимплементация мөапбысуеит. Зызбахәы хәоу азакәан абзоурала, агәабзирахъчареи, атареи, атәйлауасратә интеграции, аусуртаала аикәрышәареи, асоциалтәи аполитикатәи аекономикатәи усхикәеи рөы зылшарақәа мачу ауаапсыра рзинқәа ихъчазааует.

Қырттәыла апарламент ала ишъақәырбәбәоу «Асоциалтә усурға иазку» Қырттәыла азакәан аимплементация наңа амзызла, аихабыра иашьашәалоу ауснагзатәкәа рплан енкәдышәоит, асоциалтә усзуаңәа рхыпхъязара аизырхареи, урт рквалификация аибұтәреи, иашьашәалоу аңауспәса рytареи азықәан иацтаны аңара алырхуеит.

Атрефикинг иаңагылоу ақепәара активла инагжакоит.

5.2 Ауасытәысса изинқәа рыхъчара аинституциатә механизмкәа

Анеғстәи 3 шықәса рыңунуңқала Қырттәыла ауасытәысса изинқәа рыхъчара аинституциатә механизмкәа иаҳа ибәбәахоит.

Ибәбәоу, зквалификация ҳараку, ихъыпшым ажбара ауп атәыла ағиара шытас иамоу. Аихабыра итаху зегыы қартоит **ајбаратә системахъ** агәрагара аизырхаразы. Ҳара хзы ахадаратә тәкы амоуп атәйлауаαι хазхатлатәи асектори ақыртуа иашајбара ахъ ирымоу агәрагара аизырхара.

Аиашајбра асистема ареформа апшыбатәи аетап аан хшығызыштыра роует ажбарағы еизгоу, макъана еилыргам аусқәа рхыпхъязара аитатәреи, ахымбағашытә тақпхықәра ашыатақәа реитахәапшреи, аиустыция иреиҳајоу ахеилак аусура апроцедуракәа реибұтәреи.

Иара убас, апарламент иаларгалоит аганрацәалатә консультациакәа рышьата ала идырхиаз «Амедиация иазку» азакәанпроект. Абри закәанпәцаратәи егъырт аинституциатәи механизмкәа рыла, аимакқәа ртыпқәтцаразы альтернативтә хархәага аҳасабала, амедиация алартәареи арғиареи иацхрааует. Амедиация апроцесс ағы, ибзианы иазықатоу, ихъыпшым ахъатәи ахағы атәйлауаαι абизнес хатарнакцәеи дрыщхрааует атәйлауасратә аимакқәа енкәшахатрала, ирласны, лтшәарала рыжбарағы ақыраамта инагжоу, зыхә цәгъю ажбаратә процесс ада.

Енкәрышәазааует **аконституциатә ажбара** ахъыпшымра.

Апрокуратура ҳаңхъақагы аусура нанагжоит ауаажәлар ринтерескәеи ртахрақәеирынагзара иазку асистема аҳасаб ала, уи ахара здүи апроцесс иалахәы егъырт ахаәкәеи рзинқәа рыхъчара еикәннаршәоит. Ацәгъяура аәғылара аусхкы аәы еикәышәазаауеит азнеишьа өңец, иаха еибъхоит, европатәи астандартқәа ирзааигәахоит уажәазы икоу аусеилыргаратәи апрокурортәи практика. Ацәгъяура апревенция аикәышәара апроцесс аәы ауаажәлар ылахәзызаара иазхаеит. Апрокурорцәа рхыпшымра аикәышәара амзызла, иаха еибъхоит апрокурорцәа рықәыргылареи, ахымғаңгашыатә тақпхықәра ықәтәреи, аусура рамхреи, абба ытареи асистема. Ихиалахоит апрокурорцәа русура ахәшьара атара иаарту ихыпшым асистема. Инагжахоит апрокурорцәа рейтазықатзареи рквалификация аштыхреи иазку апограммақәа.

Инагжахоит аиаша аиташъақәыргылара апроцесс, уи иалтшәаны, 2018 шықәса ҆хынгәын ақынза, ахәынтыкка ала хазхаталатәи ахаәкәа ирзыхынхәын 2012 шықәса жътааранза закәандарала ирымхыз, 45 миллион лари рыхә иеитамтуа - иеитаттуа амал. Аконституция инақәышәаны, жәларбжъаратә ҆хықәрақәа инрықәышәаны, атәйла аихабыра ҳаңхъақагы азинтә механизмкәа зегы рхы иадырхәоит ҆асатәи анапхгара еиларгаз ауаа рзинқәа рейташъақәыргыларазы. Убри азыхәан, инагжахоит апрокуратура хада анапхгарала имғаңысуа аусеилыргаратә процесс, убри абзоурала, 2012 шықәсанза азбара ирыдыркылаз иакымкәа ахарадтзаратә ақәтцарапәа еитахәаңшы, ариашаратә ақәтцарапәа ала ипсахын.

Азинхъчаратә органкәа рхатарнакцәа ыла ауаа рыргәақреи гәымбылцьбарала рызнықәареи афактқәа рзы илтшәароу, **ихыпшым аусеилыргара** амғаңгара ацхраара амзызла, ирыдыркылараны икоуп «Ахәынтыккарратә инспектор иматзура иазку» азакәан өңец, убри абзоурала ишъақәгылоит иаку ихыпшым аинститут, уи азинхъчаратә орган ахатарнак, ахәынтыккарратә матзуғы, ма зинла уи иақароу даәа хәөык ила ауағы изинкәеи ихақәиттрақәеи реилагара афактқәа рзы илтшәароу аусеилыргара амғаңгаразы атак аյхықәзаауеит.

Ауаажәлар ршәартадареи аиашеиқаареи иаха илтшәароу асистемазы **Ағенүтқатәи аускәа рминистрра** арғиара апроцесс мғаңгахоит асистема арғыцра аконцепция ашьата ала, уи ала иазпхагәатоуп аструктуратә аитакреи, иара убас, аполициатә усуга атакы аўсахреи, азакәанпшәзаратә база аибътәреи. Абарт ареформақәа рымғаңгара абзоурала, еикәышәазаауеит ацәгъяура апревенция арбәбәареи, ацәгъяура аәғылареи, аиашеиқаареи ашәартадареи еикәэышәо ахархәагақәа ылтшәара аизырхареи.

Атәйла зехынцьара **акриминалтә полициа** аструктура шытанкыла ирыпсахуеит. Лымкаала, алтшәара аизырхареи, акриминалтә полициаөы, аоперативтәи, аусеилыргаратәи, араионтәи хырхартакәеи афункцияқәеи еидырхоит. **Аусеилыргаратә**

хырхарта ала, имбағахоит аусеилыргаңзә арквалификация аштыхреи, урт респециализация аикәыштареи иазку ауснагжатәкәа. Убри азыхәан, Ағнұтқатәи аусқәа рмиситтра академия абазағы ишъатаркуеит абазистә курс, асистемашқа адқыларазы иатаху аквалификациатә ахәарақәа астандартқәа иаха иҳаракхоит. Уи адагы, академиағы еиқыркаауента усеилыргаңзәа рзанааттә аиқазықатцара акурс.

Шыттанқыла ирыпсахуеит **акриминалтә полиция араионтә хырхарта**, уи ауаажәлар ринтересқәа зыхъчо аполиция аконцепция ашьата ала иқиаауеит, еиқаахоит ҳаамтазтәи астандартқәа ирықәнагоу аполициатә сервисқәа ирышьашәалоу аиашеиқаара аофисарцәа ырқешақәа, урт ацәгъаура апревенция ауп хықәкыс ирымазаауа.

Ареформа мбағахоит **ахәаатә полиция** ағғы. Инагжахоит ахәаа ахылапъшра ашәартқәа ранализ иаку асистема ағиареи иашьашәалоу асистема ашқа уи аинтеграции. Ахәаатә полиция атехникатә аитеибытари, ауасытәсысатә ресурсқәа ырғәбәареи азыхәан, ҳағъхъақа, жәларбжъаратә партниорцәеи адонорцәеи рұнды аизықазаашьақәа иаха итбаахоит. **Амшынтә операциақәа реицхылапъшра ацентр** ароли астратегиатә партниорцәа рұнды аусеицура ырғәбәареи амзызла, ҳағъхъақагы ари ацентр арғиара апроцесс нагжахоит.

Атәйлағы инагжахоит **апатрультә полиция** ареформа анеөстәи аетап, уи абзоурала, акыр еиқыхоит аполициатә усуга алтщәареи аартызаареи, иара убас, административтә процессқәагы иаха имариахоит, аполициатә матзура ахархәара иаха иманшәалахоит, ҳаамтазтәи атехнологиақә алартқәара роуеит, ақешақәа рструктуратә оптимизация мбағахоит. Зыбахәы хәоу ареформа ахәаакәа иртагжаны, алартқәара роуеит **астандарттә уснагжатәкәа рпроцедурақәеи азинеилагара аарғышра ҳаамтазтәи ахархәагақәеи**. Иаха ибәрәахоит **ашықатә патруль аинспекторцәа ркорпус**, убри абзоурала, атуристтәи агәөүхратәи инфраструктура ахырацәоу ахырхартақәа рөы ашәартадареи азиеніқаареи астандартқәа. Иара убас, ҳағъхъақа аихабыра иаха идырғәбәоит **еимадаратәи мајалатә ұғыпъшра**, уи зда ұсыхәа иқам тәгылазаашьоуп амбатә ашәартадара аусхкы ағы икоу проблемақәа ырғаразы. Инагжахоит аполициатә сервисқәа уадағрада рхархәара аполитикиеи атәйла зехынцъара апатрультә полиция **иаку аматзуратә центр** аконцепция алартқәареи.

Аихабыра, асистема дырғышуеит **ауасытәсыса изинқәа рыхъчара** апринцип ашьата ала. Убри амзызла, ағнұтқатәи аусқәа рмиситтрағы еиқаауп ауасытәсыса изинқәа рыхъчара адепартамент, уи хықәкыс иамоуп атаацәарағы амчылара, ахәса рзы амчылара, адискриминациатә ашьата ала ауасы изинқәа реилагара ухәа, еиуеипъшым ацәгъаурақәа ирыдхәаланы аусеилыргара ахатабзиара аибұтәра. Активла инарыгжоит адепартамента усуга ырғәбәареи ауасытәсыса изинқәа рыхъчара акомпонент арғиареи, ари ахықәкы нарыгжоит адепартамент ала ағнұтқатәи адәахъалатәи мониторинг алартқәареи, ашәартқәа ахәшьара рытара асистема

алартқаареи, ахәынтыарреи хазтахалатәи ихәынтыкарратәыми асекторқәа рылахәызаареи ала.

Аихабыра аусура нарыгзoit еилахәу аоперативтә центр арениаразы, аконкреттә шығақәа қартоит хаамтазтәи атехногиақәа ралартқаара ахырхартала, хшығыштыра чыда рзыруеит амилаттә видеонализитикатә система ағиареи уи ацхыраара ала ацәгъяура апревенция иазку ауснагжатәкәеи. Ари ахырхартала иашьашәалоу ауснагжатәкәа рымғаңгара илагахьеит.

Алартқаара роуеит ацәгъяура апревенция иазку апринципкәа, урт рыбжьара, **анализ ашьатала аполициатә усуга** амодель, уи ала иазпхъагәтоуп аинформация аиуразы хаамтазтәи алшарақәа рырөиареи, ацәгъяури ацәгъяуафи ранализи, абжыгарақәа раналитикатә процедуракәа рыхиалареи аполициатә, иара убас, астратегиатә ағајарағы. Анализ ашьатала ала аполициатә усуга ахәақәа иртәгжаны, алартқаара роуеит „E-Police“-и аинциденткәа ринтеракциатә хсаалеи, ухәа, аполициатә ресурскәа оптималла реизшара ахәшьара азто ахархәагақәа.

Инагжахоит **амфатә аитатра ашәартадара** апрограмма, уи ашықауаи арнықәцағзәеи ршәартадара аибтәра иазкызааует, амфакәа рөи амашәыркәа рхыпхъязара еитцанатәуеит. Амфатә аитатра ахылатпшра аусхкы ағы ағыц технологиақәа рхархәара апроцесс иаха итбаахоит. Зыжбахәы хәоу апроцесс аикәыршәаразы, инагжахоит өңд иалартқеоу абаллқәа реизгара асистема аибтәреи, арнықәцарап агәраргага агаразы итаху аңышәа апрактикатә компонент ақалақытә тагылазаашьақәа рышқа аинтеграцииеи уб. егъ.

Иаха итбаахоит **жәларбжъратә полициатә структурақәа рұкны аусеицура**. Қырттәыла Европол ақны активла аусеицура нанагжоит 2017 шықәсазы ирыбжъартаз аикәшахатра ашьатала ала. Ағнұтқатәи аусқәа рминистррағы алартқаара аиуеит Европол ишәартам акоммуникааатә канал, уи ахархәарала аоперативтә информация аитныпсахлара рылшоит. Уи адагы, аихабыра Европол ашқа ддәйкәрыткоит аимадаратә офицар. Аамтакала, ғ-ганклатәи аполициатә усеицура иаха ибәбәахоит, аполициатә аташецәа раҳа иаха итбаахоит, чыдала Евроидгыла иалоу ахәынтыкарракәа рөи.

Аполициатә система аусушы бзия аикәыршәаразы, ишьакәғылоит **аяа рхылатпшра асистема**, акариератә азхара апроцесс инагжазароуп аобиективтә критериумкәа рышьата ала. Аполиция аусзуғзәа рсоциалтә ахъчара амеханизмкәа иаха еибъхоит, етапла иазхауеит урт ироуа аңауспъса. Аамтакала, аматурашқа адқылара апқара еитахәаңшуюеит, Ағнұтқатәи аусқәа рминистрра академия – асистемағы аусура алагаразы алшара затәи маңара акәымкәа, аполиция аусзуғзәа рквалификация

штызыу, а программа чыдақәа мөлдөмүштүк усбартас ижалоит, ари ахықәкы нарыгзойт академиаңы иреиҳазоу атара акомпонент абылхареи азанааттә атаратә программақәа рирбәйбәреи ала.

Аинтенсивтэ фаза ашкы иасуеит Евроидгыла ашьаубатэ зин аусхкы аёы азинтэ усеицура агентрақны аусеицура (Евроцъас ақны), зыбахәы ҳәоу агентрақны аиөцәажәарақәа ихыркәшоуп, хара имгакәа аикәшаһатра рыйдыркылараны икоуп.

Еңқәрышәазааует **Жәлар рыхъчаф институт** ахыыршымреи, Қырттәыла апарламенти егырт ахәйнҭарратә структурақәеи рұны активтә усеицуруеи.

Аңғаустә зинқәеи аңғаус ашәартадареи ахырхартала, Қырттәыла анапхгара ҳаңхыақагы аусура нарығзойт аңғаус ашәартадареи аусуратә тың ағы агәабзиара ахъчареи амзызла иашьашәалоу азакәанпұаратә база апрактикағы алартқәаразы, ари апроцесс мөағыттарын Аңғаус жәларбжыратә аиқаара стандартқәеи Евроеидгыла иашьашәалоу адирективақәеи инрықырышәаны.

Қырттәйла аихабыра, аңғаустә тәгүлазаашқә амеханизм ашыққырылар апринцип өңд иаладыртқоит, уи ала изпъхъагәтоуп аңғаус аинспекция амандат арбәбәреи, аекономика асекторқәеи аңғаустә еизықазаашқәеи зегы рзы алартқәареи. Аңғаустә тәгүлазаашқә архылағышра амеханизм аитакра апроцесс мәсағахоит асоциалтә партниорцә рылахәзыара ала.

Агэабзира ахьчареи асоциалтэ аиқэыршэареи

2012 шықесатәи алхрақәа рыштыахь, атәыла анапхгара ишъатаркит ахәынҭарратә социалтә тақпхықәра апринцип ашьата ала еиқәыршәэз агәабзиарахъчареи асоциалтә ахъчареи аполитика, ҳафхықа иаха еибъартәуа ари аполитика атәылауа ф ыпхъза иахәтоу аңстазаашьеи мышхәыбзазареи изаанагоит.

5.2.1 Агэабзиара ахъчара

Ауағы изку асоциалтә политикағы ақөңиара хадас иқалеит зегъирзеіпшү агәабзиарахъаратә программа, уи абзоурала, Қырттәыла атәйлауаа зегъы амедицинатә матзура ахархәара алшара роут. Зегъирзеіпшү агәабзиарахъаратә программа ахәақәа иртәгжаны, 2013 шықәса инаркны, 4 миллионк ахтыскәа аңдара рзоуштып.

Аихабыра ҳағъхыақагы зегъирзеипшү агәабзиарахъаратә программа нарыгжоит, азегъирзеипшү агәабзиарахъара уажтәи абазистә пакет еибъартәуеит. Қыртыәтыла атәйлауаа зегъы ҳағъхыақагы амедицинатә матцзура иадхәалов ахарць дүкәа рұқынтаи

ихъчазааует, иара убас, аусурта змоу ауаа агәабзиарахъчара иадхәалоу ахаръкәа рыхфара апроцесс ағы иаха алагала қарттарцаз, иреибы жәларбжъратә ағышәа иаздъхъагәатаны, аихбыра ирыхәаңшүеит ахәынтқарратәи хазхаталатәи асекторкәа русеицура амоделькәеи амеханизмкәеи.

Агәабзиарахъчара аполитикағы ахадаратә тәкы амазааует **ачымазарақәа рпрофилактика** (апревенциа). Ачымазара ақәғытра арежим ақынты хышызыштыра иаргоит апревенциатә уснагжатәкәеи, иара убас, ачымазара заатәи адиагностикеи иқалар зылшо аудадағхара аәацәыхъчареи рышқа.

Имәпдігахоит **рапхъатәи агәабзиарахъчара** ареформа анеөстәи аетап. Лымкаала, иаха еибъхоит рапхъатәи агәабзиарахъчара асистема афинансыркра амеханизм, иазхааует атаацәара рҳақым ироли итқаки, убри абзоурала, ахәынтқарреи, иара убас, ауаапсыреи рхаръкәа маңхоит.

Инагжахоит **агәабзиарахъчара аспециализациатә хырхартакәа апрограмматә финанссыркра**, С агепатит ачымазара змоу апациентцәа ҳаңхъақагы С агепатит аелиминация апрограмма ахархәара рылшоит. Иаха еибъхоит ағсихикатә гәабзиарахъчара асервискәа рхатабзиара астационартә, иара убас, амбулаториатә ағазарақны.

Хышызыштыра қыда азыруеит **анацәеи ахәычкәеи ргәабзиарахъчара** – атәула зехынцьара имәпдіргахъеит анацәеи ахәычкәеи рмедицинатә центркәа ррегионализация, ҳаңхъақа урт ринституционализация апроцесс мәпдігүсиеит. Амилаттә амзар инақәыршәаны, алататәкәа ыла ахәычкәа риммунизация апроцесс нагжахоит.

Акыба чымазарақәа рхәыштәра хаамтазтәи илтшәароу аметодкәа ралартәара иалагоит.

Агәабзиарахъчара асистема апара азоурыштуеит адунеи зехынцьара ипшәеу хамтазтәи аプリンципкәа ыла ала; аматзура апара азоушытразы ахархәара амазааует адиагноз иадхәалоу агәыпқәеи аглобалатә биуцьеткәеи рфинансыркра аметод, уи аглобалтә программатә финансстә ресурскәа иаха лтшәарала рхархәара еиқәнаршәоит.

Ахәшәкәа раахәара алшара аибътәра амзызла иалагоит ахроникатә чымазарақәа зыхәштәуа ахәшәкәа ыла ауаа реикәыршәара ахәынтқарратә программа, уи социалла ихъчам ауаапсыра ирызкуп. Апрограмма иаха итбаахоит, уи абзоурала, ахатра ыла ауаапсыра амбулаториатә хархәара иазку ахәшәкәа рахәара иаха ирзыманшәалахоит. Аполифармация аиттатәра амзызла ауснагжатәкәа рымбапдігара иалагоит, аелектронтә рецепткәа рсистема алартәара нарыгжоит.

Енәқыршәазаауеит агәабзиарахъчара асервисқәеи амединентқәеи рхатабзиара, азакәанпұцаратә база еибъартәуеит, аселеқциатә еикәшахатхара асистема алартәара апроцесс нагжахоит, **аҳәынтқарратә мониторинг** асистема иаха ибәбәахоит, алартәара роуеит афармацевтикатә ааглыхра апрактикеи адистрибуцииеи (**GMP/GDP**) астандартқәа.

Атәыла зехынцъара иалагоит **аелектронтә медицинатә нтамтақәа** рсистема **алартәара**, уи агәабзиарахъчара ахатабзиара аибътәра иацхраауеит.

Адиплом аиура аштахъ еибъкарада азанааттә ағиара асистема аибътәра амзызла, агәабзиарахъчара ауасытәысатә ресурсқәа рырениара аикәрышәаразы имбапъахоит амедицинатә аттара асистематә реформа, уи зкомпетенция ҳараку амедицинатә персонал рыла ауаа амедицинатә матзура бзия рытара апроцесс аибътәра иацхраауеит. Убри абзоурала, ганкахъала, ауаалысыра иаха еибъу амедицинатә матзура роуеит, егъи аганахъала, амедицинатә усбартакәа рхарцькәа еитцхоит.

5.2.2 Асоциалтә ахъчара

Аихабыра хапъхъақа имбапъыргараны икоу асоциалтә ахъчара аполитика ахадаратә принципкәа роуп: абарра аитатәра/апревенция, асоциалтә цхыраара асистема аибътәра, ииашареи аартызаареи, аусуртада аикәрышәара амотивация аизырхареи ацхраареи.

Аихабыра хапъхъақагы инарыгзойт атахра үыдақәа змоу агәыпъкәа рматериалтә тәгылазаашъа аибътәра иазку **хықәкылатәи асоциалтә программақәа** рымбапъгара. Атыпъантәи анапхгара реалархәра ала, зызбахәы ҳәоу апрограмма рылтшәара аибъартәуеит, аресурсқәа иаха ииашаны иршоит. Ари апроцесс ағы рхы иадырхәоит социалла ихъчам атаацәарақәа рөы аусура зылшо ауаа аусуртала реикәрышәара амеханизмкәа.

Зхы иамыхәо ауааи, атахмадацәеи, хылашы дызмам ахәыцкәеи рфизикатәи рсоциалтәи тәгылазаашъа аибътәра иазку ауснагжатәкәа иаха ирацәахоит.

Аихабыра идырлахъеит **ахтәацәа** анхартакәа рыла реикәрышәара аполитика. Ихтәоу атаацәарақәа рзы анхартатә корпусқәа рыргылара апроцесс нагжахоит, иара убас, «Ақытағ абыны» апроект ахәақәа иртагжаны, ихтәоу атаацәарақәа абиңкәа рыздырғылоит. Иара убас, хазхталатәи ахағқәа рқынте иаархәоит ахтәацәа иаанкыланы ирымоу анхартакәа. Абгара иағу, апстазааразы ишәартоу, иашьашәалуу аекспертизатә аихшьала ззықатцуу аобиекткәа зегъы дыркуеит. Аихабыра

ҳағылақагы ахтәацәа ирыцхрауеит ахнықөгаратә хыттыртақәа рыпшашареи, анаплакратә усуралагареи, ахтәацәа ркооперативқәа реиқаареи ағы.

Аекомигрантцәа атәыла зехынцъра ағынкәа рзаахәара апроцесси, ихабсыз ашықәскәа рзы аекомигрантцәа ирытаз анхарттақәеи адгылтығын көнеи дара рыхъзала арегистрация апроцесси нагжакоит.

Инагжакоит атаацәарапқәа ридгыларатә сервискәеи ахәйцкәа рмышхәыбазара аикәышәареи иазку ауснагжатәкәеи, **адемографиятә тәгылазаашь аибұтәра ацхраареи** иазку ауснагжатәкәа.

Анаркотиккәа зхы иазырхәо ауаа ирыдхәаланы, **агәыхалалратә азнеишь аиладыртқәоит.**

Атқаарақәеи, анализи, ашақаттакәеи ирышьатаку азнеишь аизпұхыагәатаны, инагжакоит анаркотиккәа рырғысыера иазку ауснагжатәкәа. Ахәйніктарра еибұнатәуеит анаркотиккәа рныппа атақа икоу ауаа хықәкылатәи агәабзиарахъаратә сервискәа рхархәара алшареи асервискәа рхатабзиареи. Апревенциатә уснагжатәкәеи изғыдоу апстазаашь азыргареи ала, ахәйніктарра еиқәнаршәоит анаркотиккәа закәандарала ахархәара ақынты ауаа, қыдала ағар рыхъчареи анаркотиккәа рхархәара иахыләниауа аптырхага иазкны ауаажелар аинфорамация рытареи.

Аихабырра, Евроеидгыла иалоу ахәйніктаррақәка иреибүу рұбышәа аизпұхыагәатаны, идырхиоит **алахаларатә хәмаррақәа** рхархәара алшара апқра иазку арегулиациакәа, қыдала зықәра најами абарт ахәмarraқәа рныппа атақа икоу ауаапсыреи рзы. Арегулиациакәарын ахәйніктарратә хылатшра иаха ибәрәхакоит. Иара убас, ауаапсыра, қыдала ағар, алахаларатә хәмаррақәа ракъ реалагалара аиттатәра амзызла, иаха ибәрәхакоит апревенциатә арккаратә компонент.